

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum Nagel, A.H.M.

Citation

Nagel, A. H. M. (2020, January 29). *De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/83482>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/83482> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Nagel, A.H.M.

Title: De psychochiroloog Julius Spier en de handleeskunde in het interbellum

Issue Date: 2020-01-29

10 Handlezen is in Nederland vooral een praktijk van waarzeggers

“Ik wil eigenlijk voor de skeptische buitenwereld niet weten, dat ik zoiets geks doe als ‘Chirologie’”, schrijft Etty Hillesum in haar dagboek wanneer zij net in haar rol als assistente van Julius Spier is begonnen.¹ “Terwijl het helemaal niet iets ‘geks’ of zo is”, weet ze, het is alleen maar nieuw “en alles wat nieuw is en zich nog moet doorzetten, vindt men gek”.² Ook al betreft Hillesum de uitspraak direct op zichzelf, het zinnetje laat zien dat het handlezen een twijfelachtige reputatie had. Maar wie in Nederland deed aan handlezen en op welke wijze kwam dit in het nieuws?

Uit het relatief geringe aantal handleeskundige publicaties dat tussen 1900 en 1945 in Nederland verschijnt, kan worden afgeleid dat de belangstelling voor het onderwerp in Nederland aanmerkelijk minder is dan in Duitsland. Als het handlezen al wordt beoefend, is het vooral in de sfeer van het waarzeggen ter vermaak (§ 10.1). Veel mensen hebben wel van twee gerenommeerde handlezeressen in Parijs gehoord: Madame de Thèbes en Madame Fraya (§ 10.2). Bij de honderden waarzegsters die Nederland rijk is, staat het handlezen vaak op de tweede, derde of zelfs vierde plaats als methode ter ontsluiting van de toekomst (§ 10.3). Rond 1930 begint het imago van het handlezen echter enigszins te veranderen (§ 10.4). Dit is zichtbaar in Den Haag, waar het als een serieuze methode onder de aandacht van het publiek wordt gebracht (§ 10.5). Julius Spier draagt in belangrijke mate aan dit veranderingsproces bij (§ 10.6). Philip Meerloo, een ander type handlezer dan Spier, is op weg hetzelfde te doen (§ 10.7).

10.1 Handlezen wordt met name beoefend ter vermaak

Er zijn grote verschillen tussen het handleeskundig milieu in Duitsland en dat in Nederland. In Duitsland is de publieke belangstelling sterker en gevarieerder. Dit valt onder meer af te leiden uit het aantal publicaties en het verschil in het soort publicaties dat in Nederland in de periode 1900-1945 over handlezen verschijnt. Van de Nederlandse academici heeft bijvoorbeeld alleen de parapsycholoog W.H.C. Tenhaeff erover gerapporteerd. In zijn boek *Supernormale vermogens* (1922) schrijft hij in het hoofdstuk getiteld ‘Chiromancie’ uitgebreid over het werk van Nicolas Vasside. Jaren later maakt Tenhaeff een begin met “het onderzoek van een chiromant”³ en in 1935 bericht hij over ontmoetingen met een handlezer.⁴

¹ Hillesum, *Het Werk*, 115-116 (29 september 1941).

² *Ibidem*.

³ Tenhaeff, *Supernormale vermogens*, 104-122; *Id.*, ‘Mededeelingen der S.P.R. Jaarverslag van den secretaris’, *Tijdschrift voor Parapsychologie* 4(5), 1932, 209-214, 211. De chiromant waar Tenhaeff het onderzoek mee begon, zal Willem H. Holsboer zijn geweest, (Bijlage 4, nr. 18).

⁴ Tenhaeff, ‘Beschouwingen over mediums en mediumschap’, 13-18; Bijlage 4, nr. 17.

Feitelijk verschijnen in Nederland tussen 1900 en 1945 naast acht vertaalde titels slechts zeven oorspronkelijk Nederlandse, louter op het handlezen gerichte boeken en boekjes. Deze zeven zijn *De waarheid uit de lijnen der hand* (z.j., 16 pp.) van Professor Abracadabra, *Chiro-mantie* (1907, 32 pp.) van een anonieme schrijver, *Het handkijken* (1917, 15 pp.) van Ludeman Jr., *Wat de hand zegt* (1923, 79 pp. plus een vouwblad) van Magda, *Handen* (1935, 218 pp.) van Edgar Hirson, *Leerboek der handlijnkunde* (1935, 104 pp.) van Ch. Mant en *Handboek der handleeskunde* (1936, 197 pp.) van Else Parker. Van de vertaalde werken komen er vijf uit het Engels (Cheiro, mw. J.B. Dale, Prof. P.R.S. Foli, Ida Ellis en Noel Jaquin), twee uit het Frans (Desbarrolles en Madame de Thèbes) en één uit het Duits (Georg Lomer).⁵

Daarnaast is in enkele boeken een hoofdstuk of een paragraaf aan het onderwerp besteed, zoals in de werken van Djorghi,⁶ Dorrie⁷ en Madame Sablonne.⁸ Overigens is het onbekend

⁵ Cheiro, *De taal van de hand*; J.B. Dale, *Indische handleeskunde*, (Clara Streubel, vertaling), Amsterdam: Theosofische Uitgeversmaatschappij, 1905; A. Desbarrolles, *De geheimen van de hand: Verleden en toekomst onthuld uit de lijnen der hand*, (Anoniem, bewerking, vertaling), Amsterdam: Cohen Zonen, [1920] (1939, herdruk); Ida Ellis, *Karakter-analyse en levens-prognose uit de menselijke hand: Handleeskundige gids samengesteld uit 637 vragen en antwoorden*, (J.H.W. Boelens, vertaling), Amsterdam: Gnosis, 1933; Prof. P.R.S. Foli, *De toekomst ontsluit*, Noordwijk / Batavia-Weltevreden: G. Kolf & Co, 1914 (1915, 1923, herdruk); Noel Jaquin, *De hand van de mens*, (Miek Janssen, vertaling, nawoord), 's-Gravenhage: J. Philip Kruseman, [1934]; Georg Lomer, *Karakter, toekomst en levenslot uit de lijnen van de hand*, (Hans M. Buhgter, illustraties), Bandoeng / Haarlem: Gorter, [1936]; Madame A. de Thèbes, *Het raadsel van de hand: Het levenslot uit lijnen van de hand ontsluit*, Amsterdam: A.W.M. van Hees, 1913 (1914, herdruk). Er werd in Nederland dus meer vertaald dan in Duitsland, waar alleen werk verscheen van Katherine St. Hill en Cheiro uit Engeland, Desbarrolles uit Frankrijk en de Franstalige Belg Jean-François Planas (Professor Ketty).

De reden dat er niet meer vertalingen van Duitse handleeskundige werken zijn verschenen, is waarschijnlijk omdat velen in Nederland indertijd voldoende Duits beheersten om Duits te kunnen lezen. Mogelijk is het motief om juist *Die Sprache der Hand* van Georg Lomer te vertalen en niet Issberner-Haldane's meermaals herdrukte en vernieuwde *Wissenschaftliche Handlesekunst*, dat Lomer meer dan Issberner-Haldane relaties met mensen in Nederland onderhield. In 1921 had Lomer bijvoorbeeld in het Concertgebouw van Amsterdam een lezing gehouden (Anoniem, 'De toekomst onthuld', *Het Vaderland*, 12 oktober 1921; Anoniem, 'Een nieuw orakel', *De Tijd*, 13 oktober 1921). Lang daarvoor was een ander werk van Lomer vertaald: *Uit Zenuw- en zieleleven: Liefde en psychose* (1912).

⁶ Djorghi, *Verborgene krachten* (De Nieuwe Flower series 6), Amsterdam / Soerabaia: Gebroeders Graauw, 1925, 118-154.

⁷ Dorrie, *Minne-orakel: Een boek voor meisjes*, 's Gravenhage: A.W. Segboer's Uitgevers-Maatschappij, [1923], 46-48, 65-68.

⁸ Madame Sablonne, *Het boek der waarzegkunst: Volledige handleiding voor het waarzeggen*, Amsterdam: Cohen Zonen, [1920], 27-30. In 1924 en 1929 volgden herdrukken bij de Gebroeders Graauw's Uitgeversmaatschappij uit Amsterdam en Soerabaja.

wie er achter Djorghi, Dorrie, Madame Sablonne, Ludeman Jr.,⁹ Ch. Mant,¹⁰ Magda¹¹ en Professor Abracadabra¹² schuilgaan.

Tekenend voor de geringe publieke belangstelling in Nederland voor de handleeskunde is verder het kleine aantal publicaties dat hierover in tijdschriften verschijnt. Het damesblad *Libelle* en de *Katholieke Illustratie* nemen eenmaal een foto van een handlezeres op.¹³ In de vijf jaar dat *Meisjesleven* (1933–1938) bestaat, plaatst de redactrice bijna iedere maand de rubriek ‘Handschrift en karakter’, maar niets over handleeskunde. De tweewekelijkse periodiek *Het Toekomstig Leven*, opgericht in 1897 en het vitale orgaan van de spiritistische vereniging Harmonia, wijdt in de loop van veertig jaar slechts één bijdrage aan handlezen. Het desbetreffende stuk bespreekt *De hand van de mens* (1934) van Noel Jaquin, dat een lid van de vereniging heeft vertaald.¹⁴ Het blad van het door de theosofie geïnspireerde Nederlandsch Genootschap voor Astronomie en Moderne Astrologie, *Urania*, biedt iets meer. Tussen 1906 en 1908 plaatst de redactie een serie van vier uit het Engels vertaalde artikelen onder de titel ‘Astrologie en handleeskunde’.¹⁵ Op basis van een (foutieve) geboortedatum geeft men ook de horoscoop van Madame de Thèbes.¹⁶

⁹ [B.] Ludeman Jr., *De astroloog: Volledigste handboek om uit de kaarten iemands toekomst te voorspellen benevens een beklopte verklaring van het handkijken en eene alphabetische lijst voor het uitleggen van dromen*, Rotterdam: Gebroeders Poot, 1898 (herdruk in 1900, 1901, 1902 en 1914), 38-45. Vermoedelijk is het gedeelte over het handlezen in 1917 uitgebracht als B. Ludeman Jr., *Het handkijken*, in Hilversum bij J.C. Auf der Heide S.H.D. (*) en in Rotterdam bij D. Bolle (*) (vermelding in *Nieuwsblad voor den boekhandel* 84(20, 63), 1917, 342, 1062).

Tien jaar vóór de eerste verschijning van *De astroloog* bracht collega/concurrent uitgever D. Bolle uit Rotterdam een volksboekje uit over J.C. Ludeman, te weten Eduard Gerdes, *Een horoscooptrekker: Eenige bijzonderheden uit het leven van den befaamden dr. J.C. Ludeman* [1888].

¹⁰ Ch. Mant, *Leerboek der handlijnkunde*, Haarlem: Gebroeders van Staden, 1935.

¹¹ Zie Bijlage 4, nr. 28.

¹² Professor Abracadabra, *De waarheid uit de lijnen der hand*, Antwerpen: De Kleine Bibliotheek, [ca. 1920]; *Id.*, ‘Lijnen der hand over het algemeen’, in: Graaf & Gravin Birimont de Souza, *De geheimen van den nacht door de wetenschap ontsluit: Droomuitlegging, kaartlegging, handlijnkunde*, Antwerpen: Patria, [1928], 238-257.

¹³ De foto in de *Katholieke Illustratie* 69(38), 1936, (zonder paginanummer), toont een vrouw die een kaartlegster-handlezeres consulteert. De *Libelle*-redactie berichtte dat in de Verenigde Staten waarzeggers zich in een comité onder leiding van een handlezeres hadden georganiseerd (*Libelle* 2(35), 1936, 62).

¹⁴ A.J.G., ‘Boekrecensie. Noël Jaquin, “De hand van de mens” uit het Engelsch vertaald door Miek Janssen’, *Het Toekomstig Leven* 39(1), 1935, 15-16. Vergelijk P. Goedhart, ‘Boekbespreking: De hand van de(n) mens(ch)’, *Grensgebieden* 1(10), 1935, 167-168. Noel Jaquin (1893–1974) was een invloedrijke, Engelse handlezer en auteur van onder meer *Scientific palmistry* (1925), *Hand and disease* (1926), *The hand of man* (1933) (dat is vertaald door Miek Jansen) en *The hand speaks* (1942) (Jones, ‘Noel Jaquin: Chirological pioneer’, *History of hand reading*, URL <http://www.johnnyfincham.com/history/jaquin.htm>, geraadpleegd 26 oktober 2018).

¹⁵ Viola, ‘Astrologie en handleeskunde’, *Urania* 1(2), 1907, 62-64; *Urania* 2(2), 1908, 58-64. De eerste twee delen stonden in de voorloper van *Urania*: het *Nederlandsch Tijdschrift voor Moderne Astrologie* 1(1-2), 1906-1907, 26-28, 62-63.

¹⁶ Th. R. [Theo J.J. Ram], ‘De horoskoop van Mad. de Thèbes’, *Urania* 11(5), 1917, 160-162. Als geboortedatum van Madame de Thèbes gebruikte Ram 8 augustus 1857. Madame de Thèbes was in 1844 geboren. Eerder had de redactie voorspellingen van haar gepubliceerd: Madame de Thèbes, ‘Uit *Confidences et prophéties* de Me de Thèbes’, *Urania* 8(5), 1914, 224-225.

Ondanks het relatief geringe aantal publicaties heeft de handleeskunde wel een plek in de Nederlandse samenleving. Illustratief is *De astroloog* (1900) van de hierboven genoemde Ludeman Jr., een goedkoop ‘volksboekje’ met een slappe kft dat op een tijdschrift lijkt. De inhoud van de 45 bladzijden wordt aangeprezen als het meest volledige handboek om uit de kaarten iemands toekomst te voorspellen. Daarnaast bevat het een “beknpte verklaring van het Handkijken” en een “uitgebreide Alphabetische Lijst voor het uitleggen van Droomen” (afb. 32). ‘Volledig’ kan dit alles dus nooit zijn geweest.

Met de naam Ludeman Jr. zal de auteur een relatie hebben willen suggereren met de geneesheer en astroloog Johann Christoph Ludeman (1683–1757). Tijdens zijn leven was deze Ludeman een gerespecteerd, zelfs beroemd en rijk man, maar na zijn dood werd hij gekarakteriseerd als “den beruchten astrologist”,¹⁷ “den beroemden en beruchten wonderdokter en waarzegger Ludeman”.¹⁸ De naam blijft tot aan het begin van de vorige eeuw een begrip.¹⁹ Tegenwoordig is Johann C. Ludeman een vergeten figuur, die hooguit op anekdotische wijze naar voren wordt gebracht als een “irreguliere genezer” in een academisch essay of als een “piskijker” in een humoristisch blog.²⁰

Het boekje van Ludeman Jr. verschijnt in een reeks van vergelijkbare, goedkope uitgaven met titels als *Practisch brievenboek*, *De correspondent der liefde*, *Bruilofts-bloemen*, *De feest-arrangeur*, *De banketbakker in de keuken*, *Vergeet-mij-nietjes* (albumversjes) en *De militaire stand* (amusante liedjes).²¹ Voor ieders gading wat, vooral bedoeld ter inspiratie van de communicatie tussen geliefden en ter verhoging van het plezier op feesten en partijen. Binnen dit vrolijke kader wordt handlezen ingezet, naast kaartleggen en droominterpretatie. Klaarblijkelijk worden de waarzegkunsten door de uitgever en het volk beoordeeld als een middel ter verstrooiing.

Het even voordelig geproduceerde volksboekje *De kunst van kaartleggen en waarzeggen uit de lijnen der hand* [1903] ligt in dezelfde lijn. Na een korte introductie over handlezen somt de anonieme auteur de aan de bergen en lijnen in de handpalm toegekende betekenissen op. De lezer krijgt de belofte dat het met enige oefening en een goed geheugen niet moeilijk zal zijn “om zelfs uit de meest verwarde handlijnen wijs te worden en zodoende in gezelschap

¹⁷ Advertentie in de *Oprechte Haerlemsche Courant*, 22 maart 1760.

¹⁸ D.J.H. ter Horst, ‘Mr. Franciscus Lievens Kersteman: Een bio-bibliografisch onderzoek’, *Het boek, Nieuwe Reeks* 23(2), 1936, 289-323, 315.

¹⁹ Rond de jaarwisseling 1925-1926 bediende Hermanus M. de Bruijn (1870–1943) uit Amsterdam zich van de naam Ludeman. Onder het mom van de beroemde, helderziende astroloog Professor Ludeman zou De Bruijn na ontvangst van een postwissel van f1,- plus porto iemand een volledige beschrijving van zijn of haar toekomst doen toekomen (zie de advertentie van Professor Ludeman in onder meer de *Middelburgsche Courant*, 29 december 1925).

²⁰ Hans de Waardt, ‘Het taaie voortleven der demonen: De onttovering van de geneeskunde als impuls voor irreguliere geneeswijzen’, in: Amanda Kluvel et al. (redactie), *Genezen: Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra*, Amsterdam: Pallas Publications, 2005, 139-148, 143; André Hanou, *Een fantastische piskijker (1761)*, (blog), 4 september 2008, URL <http://www.herkauwer.wordpress.com>, (geraadpleegd op 19 februari 2018). Ludeman is ook genoemd in Hanou’s blogs *Tussen de lakens van dokter Ludeman (rond 1750)*, 15-16 juli 2007, en *Greet Hofmans en Ludeman*, 10 september 2009.

²¹ Advertentie van de Gebroeders Poot uit Rotterdam, *Nieuws van den Dag, kleine courant*, 24 december 1902.

tot de algemeene vroolijkheid bij te dragen”.²² Er is bovendien een tip. Wanneer de handlezer zichzelf “den geheimzinnigen roep” verschaft en “zijnen zaak slechts met een weinig tact en wat menschenkennis” voordraagt, zal hij zichzelf aantrekkelijk maken voor het vrouwelijk geslacht.²³ De uitleg over het handlezen wordt afgerond met drie voorbeelden die opnieuw illustreren hoezeer het handlezen bruikbaar wordt geacht op het vlak van de liefde. De auteur schetst namelijk een handlezing van een huwbare jongedame, heer en jonge weduwe.

Meer dan een decennium later komt een nieuw, uit het Engels vertaald werkje uit, *De toekomst ontsluit* (1915). Auteur is de krantenmagnaat Sir Cyril Arthur Pearson (1866–1921). Hij koos zijn pseudoniem Professor P.R.S. Foli ongetwijfeld met een knipoog naar het Engelse *folly* (dwaasheid) en de indertijd bekende Society for Psychical Research (SPR, een anagram van PRS). Van de vele methoden waarmee een tipje van de sluier van de toekomst kan worden opgelicht, behandelt Professor Foli er een aardig aantal: “Cartomancie of Kaartlegkunst”, “Sterrenwielarij en invloed van de Planeten”, “Cristallomancie”, “Chirognomie of Handwaarzegkunst”, “Domineesteenen”, “Koffiedik”, “Cabalistische Berekeningen”, “De Tooverroede”, “Edelgesteenten en Amuletten”, “enz. enz.”.²⁴ De uitgeverij kan daarmee rustig beweren dat het boek “eene onmisbare Handleiding” is voor “allen die in de Toekomst wenschen te lezen”.²⁵

Tien jaar later verkoopt Neerlands grootste bazaar van goedkope boeken het werk nog steeds. In de tussenliggende tijd adverteert men ermee onder de kop ‘Goochelen en waarzeggen’ en plaatst men het tussen de titels *De onovertroffen goochelaar en Toovenaar* en *De vroolijke pretmaker* en de waarzegkaarten van Mademoiselle Lenormand.²⁶ Wederom in het kader van kostelijk vertier voor jong en oud. Eigenlijk net als zestig jaar eerder, toen de Gebroeders Diederichs uit Amsterdam de handel van de volkse waarzeglitteratuur voor het voetlicht brachten (afb. 33).

²² Anoniem, *De kunst van kaartleggen en waarzeggen uit de lijnen der hand (chiromantie)*, Alkmaar: P. Kluitman, [1903], 21.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Advertentie van de uitgeverij D. Bolle in *De Telegraaf*, 16 november 1915.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Advertentie van de uitgeverij D. Bolle in de *Leeuwarder Courant*, 1 november 1921 en het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 13 november 1922. De Gebroeders Graauw adverteerden tot en met 1930 met Madame Sablonne's *Het boek der waarzegkunst* eveneens in de categorie vermaak en vertier. Over Mademoiselle / Madame Lenormand, zie Bijlage 4, nr. 26.

Handlezers en de handleeskunde krijgen verder gestalte in (meisjes)romans,²⁷ films,²⁸ toneelstukken,²⁹ grapjes (afb. 34) en verhaaltjes in dagbladen.³⁰ De onderwerpen van de nieuwsberichten waarin de woorden chiromantie, handlezen, handlijnkunde en chirologie voorkomen, lopen uiteen van zijdelingse mededelingen over een handlezeres³¹ tot algemene, informatieve stukken over handlezen.³² En van berichten over een specifiek boek over chiromantie³³ tot achtergrondinformatie over iemand die een lezing zou verzorgen over het handlezen of de samenvatting van zo'n lezing.³⁴ Uiteraard zijn er ook berichten over frauduleuze handlijnkundigen.³⁵

²⁷ Bijvoorbeeld Emmy Belinfante, *Tine Durieu*, (W. Heskes, illustraties), Amsterdam: Jacob van Camen, [1922], 95-110. Vergelijk Cissy van Marxveldt & Emmy Belinfante-Belinfante, *Confetti!*, (Hans Borrebach, tekeningen), Amersfoort: Valkhoff, 1930, 35-37.

²⁸ Zie bijvoorbeeld de advertenties 'De Chiromant', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 28 januari 1922; 'De misdaad van Arthur Saville', *Nieuwsblad van Friesland*, 31 december 1926; 'Een avontuur in de Zuid-Express', *De Telegraaf*, 8 december 1934.

²⁹ Zie bepaalde scènes in *Zieleschemering van Ardjoeno en Soembodro* (1927) van Herbert Corpier en *Vrijgezellen: Blij verlofgangersspel* [1930] van Maurice H. du Croo.

³⁰ Bijvoorbeeld H.J. Magog, 'De handlezeres', *De Telegraaf*, 25 april 1928; Ellen Dore, 'De voorspelling', *Haarlem's Dagblad*, 12 december 1928; Anoniem, 'Het orakel dat de waarheid sprak', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 oktober 1938. Oscar Wilde's *Lord Arthur Saville's crime* (1887) verscheen vertaald en als feuilleton in *De Sumatra Post*, mei 1910; *Suriname, koloniaal nieuws- en advertentieblad*, februari-maart 1911 en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, augustus 1923.

³¹ Een foto van de Londense waarzegster Madame Martine, die het handlezen beoefende, stond bijvoorbeeld in meerdere Nederlandse kranten, onder andere *De Grondwet*, 21 december 1925. Vergelijk Bijlage 4, nr. 3.

³² Zie onder meer Gladys, 'Uw handpalm en uw karakter', *De Telegraaf*, 25 oktober 1924; Anoniem, 'Uw uiterlijk! De stof verraadt den geest, uw lichaam is uw ziel', *Arnhemsche Courant*, 13 januari 1934; *Id.*, 'De geheimen van de hand: Wat leest men uit de lijnen?', *De Telegraaf*, 4 juli 1937; een serie getiteld 'Het raadsel onzer handen', *De Gooi- en Eemlander*, 26 augustus, 29 september, 26 november 1937, 12 januari, 16 februari, 3 juni, en 31 augustus 1938; Anoniem, 'Sprekende handen', *Deventer Dagblad*, 9 april 1940.

³³ Anoniem, 'Voor het thee-uur', *Leeuwarder Courant*, 27 december 1924 (verwijzing naar Noel Jaquin); Prof. dr. F.J.J. Buytendijk, 'Onverantwoordelijke karakterkunde: Suggestie op het publiek', *De Telegraaf*, 28 mei 1934 (reactie op Ida Ellis); Troubadour, 'Johann vom Hain, gezegd "De Indagine"', *De Telegraaf* en *De Courant*, 11 december 1940.

³⁴ Zie bijvoorbeeld Gladiola, 'Even in Amsterdam...: Iets over zelfsuggestie tooverspreuken en handvormen', *De Sumatra Post*, 28 juni 1924: "In een particuliere lezing, georganiseerd door een lid van het Bureau van Vrouwelijke Detectives, tijdelijk uit Parijs hier [in Amsterdam]: (...) Zeer nieuwsgierige vrouwelijk individuen, zoo verklaarde zij, hebben dermate verschillend gevormde vingers, dat wanneer men de gesloten hand tegen het licht houdt, dit licht door de 'reten' schijnt. Groote, ja overgroote zuinigheid is daarentegen het kenmerk van alle dames, die zich op vingers, die gelijk en gelijkvormig stijf tegen elkaar sluiten kunnen beroemen!" Vergelijk G. [Gladiola], 'Wat vertellen hardos en handen?', *De Telegraaf*, 10 mei 1924; Gladiola, 'Even in Amsterdam', *De Sumatra Post*, 27 september 1924 (over hetgeen iemand van de Bond voor Vrouwelijke Detectives over nagels vertelde).

³⁵ Zie onder meer Anoniem, 'n Kwakzalver', *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 11 augustus 1932; *Id.*, 'Een handlijnkundige', *Het Vaderland*, 13 oktober 1934; *Id.*, 'Hagenaar wilde de toekomst kennen: Nú kent hij haar', *De Courant*, 18 december 1940; Bijlage 4, nr. 34. In 1939 bezochten twee journalisten tal van waarzeggers, onder wie handlijnkundigen. Op grond van hun bevindingen waarschuwden ze de lezers voor bedriegerij en geldklopperij (Gerda Brautigam & Jan Liber, *Het kwaad der waarzeggerij: Reportage aan de zelfkant der samenleving*, (L. Eindhoven, voorwoord), Rotterdam: Dagblad Voorwaarts, 1939).

Tezamen laat dit materiaal zien dat het handlezen weliswaar een tamelijk onbeduidend, doch regelmatig genoemd verschijnsel in de samenleving is.

10.2 Madame de Thèbes en Madame Fraya geven de chiromantie enig aanzien

In deze berichtgevingen springen drie namen eruit. Dit zijn de eerdergenoemde Madame de Thèbes en Madame Fraya uit Parijs en Madame Sylvia uit Berlijn (meer over haar in § 10.5.1). Alle drie staan symbool voor de handleeskunde in 'veredelde' vorm; een vorm die niet direct neerbuigend of lacherig kan worden afgedaan.

Gerespecteerde mannen en vrouwen zijn tijdens een bezoek aan een van de twee waarzegsters in Parijs onder de indruk geraakt.³⁶ Hun ervaringen, al dan niet aangedikt, vertellen zich rond en gaan de grens over. Met als gevolg dat diverse Nederlandse kranten de voorspellingen die de chiromanciënnes in december voor het komende jaar uitbrengen, nieuwswaardig genoeg achten om over te schrijven.³⁷

Zo is ook het overlijden van Madame de Thèbes gemeld. *De Telegraaf* laat dit zelfs gepaard gaan met het interviewverslag dat de journalist en schrijver Jules Chancel met de 'koningin der handlezeressen' voerde, enkele maanden vóór haar heengaan in 1916. Chancel heeft Madame de Thèbes in dat gesprek gevraagd hoe zij aankijkt tegen een recent door de politie in Parijs uitgevaardigd verbod op waarzeggen:

Hij [Chancel] vond de waarzegster in haar salon, dicht bij de Place de l'Etoile, waar reeds zooveel beroemdheden op allerlei gebied den voet hadden gezet, zooals de foto's met opschriften van George Sand, la Duse, Emma Calvé, den hertog van Aumale aantoonde.

De zieneres, groote dame als zij was, glimlachte nederbuigend, toen de bezoeker haar oordeel vroeg omtrent de gestrengheid van de wet, op hare indelicatete gelegenheden-collega's toegepast. Met hare zachte en toch zoo doordringende stem antwoordde madame de Thèbes, dat die vervolgingen naar hare meening verdiend waren, daar zij een fatsoenlijk beroep oenteerden.

Op de vraag van den journalist of zij zelve een toeneming in het aantal harer bezoekers had waargenomen sedert het beg[i]n van den oorlog [WOI], antwoordde de grijze handlezeres melancholiek:

³⁶ Beide dames zijn bezocht door journalisten, zie onder meer [redacteur bij de *Herald*], 'Bijvoegsel buitenland: Parijsche correspondentie', *De Amsterdammer*, 9 juli 1896; Jean Bernard, 'Varia: Een handlezeres', *Soerabaijasch Handelsblad*, 16 juni 1897; Verslaggever van de *Matin*, 'De handen van Ranavalo', *De Telegraaf*, 22 juni 1901; Potomak, 'Brieven uit Parijs: Zieneres', *Leeuwarder Courant*, 14 augustus 1933. Vergelijk Bijlage 4, nr. 45.

³⁷ Onder meer Anoniem, 'Voorspelling omtrent 1909', *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17 december 1908; Cabochon, 'Brieven uit Parijs', *Middelburgsche Courant*, 2 januari 1914; Parijschen correspondent, 'Hoe Madame Fraya de toekomst ziet', *De Tijd*, 27 december 1930; Oostenrijkschen correspondent, 'De moderne pythia van Weenen: Groeiend monarchisme', *De Tijd*, 29 januari 1933; Anoniem, 'Wat zal het nieuwe jaar ons brengen? Voorspelling van de wereldbekende madame Fraya', *De Graafschap-bode*, 24 december 1934. Zie ook Anoniem [redacteur van *Het Leven*], 'Wat zal 1932 ons brengen? Een interview met Frankrijk's voornaamste "clairvoyante", de beroemde madame Freya [sic]', *Het Leven* 27(1), 1932, 10.

– Mijn cliëntèle is naar alle windrichtingen verstrooid. En als ik nog blijf ontvangen, dan is dat niet beroepsmatig, maar omdat ik het mijn plicht acht. Ja, zeker, mijnheer, – mijn p l i c h t. Dat is nu mijn oorlogswerk, daar ik toch te oud en te gebrekkig ben, om naar de ziekenhuizen te gaan en troost te gieten in angstige gemoederen. U weet, dat ik alleen te werk ga naar het handschrift en de handlijnen. Soms lees ik in kleine, sidderende handen vreeselijk dingen voor dengene, die ze mij voorhoudt. En – dan lieg ik maar, mijnheer. Ik zeg maar, al weet ik wel beter: ‘Uw man is krijgsgevangene – hij komt na den oorlog terug. U moet wat geduld hebben – hij heeft het goed’. En dan gaat het schepseltje getroost heen – ze kan ten minste slapen, leven.³⁸

Dat de op leeftijd zijnde Madame de Thèbes ondanks haar kwalen uit plichtsbesef mensen bleef ontvangen en met goede intenties iemand soms níet de waarheid vertelde, doet vermoeden dat zij in elk geval op oudere leeftijd oprecht was en haar werk uit roeping deed. Dat zij de gave had om via de handpalmen – en het handschrift – in iemands toekomst te kunnen schouwen, stond voor haar vast. Zij beoefende er, zo geloofde zijzelf, een ‘fatsoenlijk vak’ mee.

De helderziende en handlezende kwaliteiten van Madame Fraya staan eveneens hoog aangeschreven. Naar verluid sommeerde de minister van oorlog haar begin september 1914 zelfs midden in de nacht om haar licht op de Duitse invasie te laten schijnen. Madame Fraya voorsag toen dat de Duitse troepen Parijs niet zouden bereiken. Twintig jaar later legt ze aan een journalist uit hoe haar latere oorlogsvoorspellingen op grond van handen gestalte hadden gekregen.³⁹ Haar jaarlijkse waarzeggingen steunen inmiddels op een langdurige ervaring, zegt zij, iets waar het haar in 1914 nog aan ontbrak. Eerlijkheid gebiedt haar te bekennen dat zij destijds eigenlijk geen oorlog had zien naderen:

Waar men uit de lijnen in de hand van een bepaalde persoon zijn toekomst kan afleiden, daar is het ook mogelijk uit de handlijnen van vele mensen van verschillende naties, klassen en beroepen, het lot af te leiden van de gemeenschap, van de wereld. Het is een bewezen feit dat mensen die gezamenlijk een zelfde lot zullen ondergaan, zekere handlijnen met elkaar gemeen hebben. Op deze wijze valt een ramp, welke tal van slachtoffers maken zal, van te voren waar te nemen.

Ik wil u eerlijk bekennen dat ik de catastroof welke ik in 1914 naderen zag, niet herkende als een oorlog. In die dagen ontbrak mij nog de ervaring, welke ik thans bezit. Ik zag slechts alleen maar dat de handen van allerlei mensen uit verschillende landen en uit de meest verschillende maatschappelijke standen allemaal de lijnen vertoonden welke duiden op gevaar door vuurwapenen. Ik voorsag ook andere ongelukken, welke ik niet nauwkeurig omschrijven kon. Zoo zag ik eens in de hand van een jongen man dat hij door een of ander ondiep verscheurd zou worden. Twee jaren later zat

³⁸ Anoniem, ‘Madame de Thèbes overleden’, *De Telegraaf* en *Tilburgsche Courant*, 29 december 1916. De bijdrage van de schrijver en journalist Jules Chancel (1867–1944) stond oorspronkelijk in *Le Petit Journal*, 16 mei 1916. N.B. George Sand (Amantine L.A. Dupin, 1804–1876) was schrijfster; Eleonora Duse (1854–1924) was toneelspeelster; Emma Calvé (Rosa Emma Calvet, 1858–1942) was sopraan; Henri E.Ph.L. d’Orléans was de hertog van Aumale (1822–1897).

³⁹ Madame Fraya werkte ook met dromen en raadpleegde de kaarten, planeten, koffiedik en een uil (J.W. Kolkman, ‘Parijsch leven: De voorspellingen voor 1931’, *Tilburgsche Courant*, 3 januari 1931).

hij tegenover mij als een menselijk wrak; hij was oorlogsverminkte. Ik herhaal echter: de gedachte aan een naderende oorlog kwam niet bij mij op.⁴⁰

Voor 1934 ziet Madame Fraya wederom geen oorlog in het verschiet. Dit blijft zo tot en met 1939, waarna zij uit het Nederlandse nieuws verdwijnt.⁴¹

Uit deze fragmenten en die van Madame Sylvia (zie § 10.5.1) wordt duidelijk dat hun waarzeggen-via-de-handen met een sterke mate van intuïtie dan wel helderziendheid gepaard ging. Deze vorm van handlezen is door de dames zelf absoluut niet als oppervlakkig vermaak beoefend, maar als een volwaardige, occulte kunde. Dit neemt niet weg dat menig bericht over hen een lacherige ondertoon bevat. “En het is in deze sombere tijden een groot geluk dat er nog beroemde waarzegsters zijn die met zoo een sprookje-voor-groote menschen de wereld een half uur lang haar zware zorgen kunnen doen vergeten”, luidt bijvoorbeeld de slotzin over Madame Fraya’s voorspellingen voor 1934.⁴²

10.3 Een bont gezelschap adverteert als handlijnkundige

De waarzeggers en vooral waarzegsters in Nederland zijn doorgaans niet van hetzelfde kaliber als de Madames de Thèbes, Fraya en Sylvia. De eerste en indertijd alom meest bekende helderziende in Nederland is de spiritiste en psychometriste ‘mevrouw de weduwe’ Akkeringa-Kromme. Zij maakte driemaal een tournee in Nederlands-Indië en imponeerde Einstein tijdens een seance, georganiseerd door Edith Andreae-Rathenau in Berlijn.⁴³

Akkeringa-Kromme is een van de honderden waarzegsters die Nederland in de eerste decennia van de vorige eeuw rijk is. Het Centraal Bureau voor de Statistiek telt in 1924 in Den Haag vierhonderd vrouwen die met kaartleggen, handlezen en droomuitlegging hun brood verdienen. Dit aantal ligt in Rotterdam nog hoger. In 1908 telt een opmerkelijke lezer van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* er vijfenzestig; in 1939 komt het politiebureau uit op zeshonderd.⁴⁴ De schatting is dat Amsterdam zeker niet minder toekomstprofetessen kent.

⁴⁰ Anoniem, ‘Madame Fraya’, *De Tijd*, 12 januari 1934. Vergelijk Brian Inglis, *The paranormal: An encyclopedia of psychic phenomena*, London: Granada, 1985, 241-242; Madame Sylvia, *Das Buch der hundert Hände*, 43-44.

⁴¹ Anoniem, ‘Helderzienden zijn in discrediet!’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 9 januari 1940: “Madame Fraya meende het uitblijven van een oorlog in 1939 te mogen voorspellen omdat ze in de handen der jonge mannen volstrekt niet de teekenen van een gewelddadigen dood gevonden had, die – volgens haar – aan den vooravond van 1914 zoo talrijk waren.”

⁴² Anoniem, ‘Madame Fraya’, *De Tijd*, 12 januari 1934. Vergelijk Potomak, ‘Brieven uit Parijs: Zieneres’, *Leeuwarder Courant*, 14 augustus 1933: “[Madame Fraya] ziet in de hand, of liever, zij ziet misschien, terwijl zij de hand vooral voor het contact neemt, in de nevelen[.]”

⁴³ Naatje (Coba) Akkeringa-Kromme (1868–1942), die geen handlezen beoefende, werd in 1927 tot erelid verheven van de spiritistische vereniging Harmonia (Willem de Blécourt, *Het amazonenleger: Irreguliere genezeressen in Nederland 1850-1930*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 1999, 103-106, 109; Nagel, ‘Bracht het medium Naatje Akkeringa-Kromme Albert Einstein van zijn stuk?’, 29-31; *Id.*, *The hands of Albert Einstein*, 18-24).

⁴⁴ Abboné, ‘Meer dan elf!’, (ingezonden brief), *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 5 mei 1908; Anoniem, ‘Wetenswaardigheden: Bijgeloof onder de vrouwen’, *Voorwaarts*, 14 november 1924; De Blécourt, *Het amazonenleger*, 109-

Waarzeggerij is in de jaren twintig een bloeiende bedrijfstak, nota bene niet meer louter in de obscure buurten. Zelfs in goede wijken van de stad kan men terecht. Dit betekent dat ook ontwikkelde mensen zich met occulte praktijken bezighouden.

Vanzelfsprekend is bij een aantal van deze zieneressen bedrog in het spel. Of bluff, of een hang naar het sensationele. Toch zal een aantal van hen à la Madames de Thèbes en Fraya vertrouwen hebben gehad in de eigen kwaliteiten als helderziende, psychometriste, somnambule, handlijskundige, kaartlegster en/of droomuitlegster. Hier komt bij dat er altijd mensen zijn die om hen moverende redenen bereid zijn om waarzeggers te consulteren. Frauduleus of niet, er is een markt voor het waarzeggen. Om die markt aan te boren plaatsen meerdere toekomstvoorspellers en mensen met aanverwante beroepen advertenties in de krant.

Op het eerste gezicht lijken zulke annonces op elkaar (Bijlage 4). Alle adverteerders presenteren zichzelf in een blokje tekst met naam, vaardigheden en bereikbaarheid. Meer dan eens claimt een adverteerder wereldberoemd te zijn en belooft informatie te kunnen verschaffen over de meest uiteenlopende persoonlijke aangelegenheden. Meestal wordt de handlijskunde als tweede, derde of vierde vaardigheid genoemd. De andere gebruikte termen zijn, in wisselende volgorde: helderziende, kaartlegster, planeetkundige, uitlegster van dromen of somnambule. In de negentiende en begin twintigste eeuw is de beroepsaanduiding 'planeetkundige' overigens een gangbare aanduiding voor waarzegger. Een planeetkundige is dus niet per definitie een astroloog die op basis van een geboortehoroscoop iemands karakter leest en tendensen in diens levensloop schetst.⁴⁵

Van de vaardigheden zijn helderziendheid en planeetkunde veruit het populairst. Daarna volgt het werken met kaarten. Kaartleggen is vaker genoemd dan handlezen, maar handlezen is dan weer meer genoemd dan frenologie en fysiognomie. Tot halverwege de jaren vijftig is de meest gebruikte term voor handlezer handlijskundige. Het handlezen behelst namelijk vooral het schouwen van de lijnen in de binnenhand.

Bij nadere bestudering van de inhoud van de advertenties, wordt de diversiteit van het handlezende gezelschap wat meer zichtbaar. Zo is mejuffrouw Termaat uit Rotterdam ruim vijfentwintig jaar lang – naar eigen zeggen – een beroemde koffiedikkijkster. Zij beoefent de handlijskunde alleen in 1914 en 1915 (Bijlage 4, nr. 44). Mevrouw de Bruin, wier man ontslagen is, tracht vanaf mei 1926 negen maanden lang door middel van de handleeskunde wat bij te verdienen. De rechercheur van de Haagse zedenpolitie, die moet onderzoeken of adverterende vrouwen er heimelijk geen verboden praktijken erop nahouden – denk aan prostitutie en afdrijving –, moet vaststellen niets oneerbaars over haar te hebben gevonden (Bijlage 4, nr. 8; vergelijk met nr. 10). Zijtje Maria van Slogteren uit Leiden werkt bijna dertig jaar als

121. Vergelijk Anoniem, 'In de twintigste eeuw', *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 december 1915: "In een der jongste nummers van een Rotterdamsch dagblad trof de redactie van 'De Tijd' een en twintig advertenties aan van waarzegsters." Het stukje somt de inhoud van de annonces op en sluit dan af: "Rotterdam is wel gezegend met zulk een bende." Vergelijk Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 84-85.

⁴⁵ Soms noemde een adverteerder zich geen planeetkundige maar planeet/lezer. De Van Dale geeft voor planeetlezer: astroloog, waarzegger. Vergelijk Bernard Canter, 'Bij kaartlegsters en zwarte-kunstenaars', *Nieuwsblad van het Noorden*, 26 augustus 1911.

planeet- en handlijnkundige. Zij is halverwege de veertig wanneer zij hiermee begint en aan- geeft ‘opheldering in alle zaken’ te kunnen verschaffen (Bijlage 4, nr. 40). Daarbij, of daarvoor, is zij ‘koopvrouw in oudheden’. Maria Grotthaus-Hickmann – indertijd getrouwd met een ban- ketbakker – adverteert vier jaar lang als handlijnkundige onder de vernederlandste naam Grotthuis-Hickmann. Het Stadsarchief van Amsterdam kent haar echter als werkster, han- delaar in stoffen, linnenjuffrouw en kostuumnaaister (Bijlage 4, nr. 15). En Betje Lipschits- Kinsbergen, die in 1913 te kennen geeft recent vanuit Breda naar Rotterdam te zijn gekomen en zeer beroemd te zijn in de handlijnkunde, is in juni 1911 inderdaad van Breda naar Rotter- dam verhuisd. Zij is getrouwd met een marktkoopman en moeder van een groot gezin (Bijlage 4, nr. 27).

De discrepantie tussen het geadverteerde en het geregistreerde beroep geldt niet voor ie- dereen. De persoonskaart van Philip L. Meerloo in het Stadsarchief van Amsterdam meldt keurig dat hij chioloog is (Bijlage 4, nr. 29). De als psychologisch handlijnkundige adverte- rende Louis Rosenstein, die zich in 1938 in Amsterdam vestigt, staat ingeschreven als variété- artiest en psycholoog en heeft doorgegeven te werken onder de schuilnaam To Rhama (Bijlage 4, nr. 38).

Vermoedelijk beoefent iemand als Betje Lipschits-Kinsbergen het waarzeggen als bron van neveninkomsten. Voor Philip Meerloo en Louis Rosenstein is het, net als voor Julius Spier, geen bijverdienste maar een volwaardig, professioneel beroep. Vrouwen à la Zijtje van Slogteren, Adriana van den Heuvel, Adriana Kemp, Gijsberta Kramer-Hoomoedt, Catharina Possen-de Kreek, Suze Heere, mej. Termaat, Anna Veldhuis-Pauel en Koosje Steenbruggen-Walrave (Bij- lage 4, respectievelijk nrs. 40, 16, 20, 22, 35, 43, 44, 47 en 49) zullen, omdat zij jarenlang in dezelfde stad werken, op lokaal niveau een naam hebben opgebouwd en een sociale functie in de samenleving vervullen. Zij worden geacht meer dan de gemiddelde inwoner iets te zien en te weten, al is dit ongetwijfeld vaak slechts het gevolg van veel mensen spreken en een goed ontwikkelde behendigheid (*cold reading*, Barnum-statements) om informatie uit ge- sprekken te destilleren over zeer persoonlijke aangelegenheden. Met wat tact kunnen waar- zegsters bepaalde zaken sturen of sussen, precies zoals Madame de Thèbes dat deed.⁴⁶

10.4 Het serieuze handlezen komt in Nederland pas in de jaren dertig op

Zowel de advertenties als de berichten in de kranten plus de boeken die over handlezen ver- schijnen, laten zien dat rond 1930 een verschuiving in het beeld van het handlezen plaatsvindt. Het serieuze handlezen dat vanaf 1920 in Duitsland opkomt, bereikt Nederland dus pas tien jaar later. Het extreem hoge percentage vrouwen in het domein der waarzeggers daalt iets doordat er wat meer mannen aan het firmament verschijnen. Alhoewel de meesten het

⁴⁶ Voor studies naar (en de rol van) waarzeggers in de Nederlandse samenleving van de negentiende en twintigste eeuw, zie Willem de Blécourt, ‘Specialistes in geluk: Waarzegsters in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel in de 19e en het begin van de 20e eeuw’, *Etnofoor* 2(2), 1989, 71-90; De Blécourt, *Het amazonenleger*, 60-72, 103-121.

handlezen nog steeds aanbieden in combinatie met helderziendheid en/of een andere waarzegmethode, zijn er ook die het handlezen niet meer per definitie aan het waarzeggen verbinden. Handlezen wordt in sommige praktijken een manier om inzicht te verkrijgen in het eigen karakter, de aangeboren talenten, of de beroepsmogelijkheden. Af en toe wordt het handlezen genoemd in combinatie met een vaardigheid die tot dan toe nauwelijks voorkomt: de grafologie.⁴⁷ Voorts raakt de term wetenschappelijk meer in de mode.⁴⁸

In de jaren dertig verschijnt er ook een aantal artikelen over handen en handlezen in *Het Leven*, *geïllustreerd*,⁴⁹ *Grensgebieden*,⁵⁰ *De Humorist*⁵¹ en andere bladen.⁵² Het werk van Ernst Issberner-Haldane wordt zonder enige vermelding van ariosofie (§ 9.5.2) onder de aandacht gebracht.⁵³ De vertaalster van Jaquins *De hand van de mens* (1934) laat in het nawoord weten dat Issberner-Haldane in Duitsland “de laatste vijf en twintig [sic, veertien] jaar veel voor de handlijnkunde” heeft gedaan; zijn *Wissenschaftliche Handlesekunst* zou “het meest waardevolle [zijn] voor degene, die handlijnkunde wenst te bestuderen”.⁵⁴

⁴⁷ Bijlage 4, nrs. 8, 11, 17, 18 en 41.

⁴⁸ Bijlage 4, nrs. 6, 11, 23 en 50.

⁴⁹ *Het Leven* publiceerde regelmatig over allerlei occulte aangelegenheden. Op handen en handlezen betrekking hadden: Anoniem, ‘Geef mij uw hand, en...’, *Het Leven* 25(3), 1930, 82; W.H. Holsboer, ‘Hand en karakter’, *Het Leven* 25(50), 1930, 1614-1619; Anoniem, ‘Bij de Berlijnsche profetesse!’, 534-535, 602-603 (over Madame Sylvia); *Id.*, ‘Het lot ligt in Uw hand’, *Het Leven* 27(40), 1932, 1280-1281 (over Ernst Issberner-Haldane); *Id.*, ‘Wetenschap of kwakzalverij? Parijsche wonderdokters aan het werk’, *Het Leven* 32(22), 1937, 691-692; *Id.*, ‘Wonderlijke methoden van Parijsche “helderzienden”: ‘s Menschen toekomst in inktmoppen!’, *Het Leven* 32(31), 1937, 991-992.

⁵⁰ *Grensgebieden* publiceerde een serie artikelen van de heer Klok (Bijlage 4, nr. 21) en de Nederlandse vertaling van Cheiro's boek leidde tot twee artikelen: J.A.F. Klok, ‘De taal van de hand’, *Grensgebieden* 3(8), 1937, 130-132, en R.J.G. [R.J. Goddard], ‘“Cheiro” over zelfmoord’, *Grensgebieden* 3(8), 1937, 134-135.

⁵¹ Van deze serie heb ik slechts twee afleveringen gezien, namelijk als knipsels in het archief van Philip Meerloo: Anoniem, ‘Handlijnkunde: Reislijnen en bergen [nr. 28]’ en ‘Handlijnkunde [nr. 31; slot]’, *De Humorist*, [ca. 1936], allebei op pagina 3. Met de hand schreef Meerloo op de eerste “Marcus den Haag”. Vermoedelijk was deze Marcus de schrijver van de stukjes.

⁵² Anoniem, ‘Karakterkunde van het dagelijksch leven: De handdruk’, *De Nieuwe Mensch* 1(2), 1938, 51-53; *Id.*, ‘Karakter-kenteekens [handen en handdruk]’, *De Nieuwe Mensch* 2(5), 1939, 159; *Id.* [& Ernst Issberner-Haldane] ‘Chiromantie’, *Eigen Haard* 60(24), 1934, 380-382; [Jos de Cock], ‘Persoonlijke kenteekenen (uiterlijk): Wat de handen zeggen’, *“Tob Nooit!”* 10(4), 1933, [7-8]; [Willem Landré], ‘Handen van beroemde musici’, *Caecilia en De Muziek* 95(10), 1938, 157 (bespreking van het artikel van Reinhold Wimmers); G. [J.H. Gunning], ‘Chiromantie’, *Pniël* 43(2242), 1934, 398-399; Frits van Raalte, ‘Menschen en hun handen: De moderne psycholoog als waarzegger-uit-de-hand’, *Natuur en Techniek* 4(11), 1934, 364-366; Mees Valentyn, ‘Handen’, *Van Houten's Eigen Tijdschrift* 13(9), 1935, 8-9. Het archief van Philip Meerloo bevat een artikel ‘Iets over wetenschappelijke handleeskunde’, [ca. 1939], 449-453. Het is onbekend uit welk tijdschrift Meerloo dit heeft geknipt.

⁵³ Ernest Issberger[sic]-Haldane, ‘Wat er in de lijnen van uw hand te lezen staat: Voorspellingen die uitkwamen’, *Schager Courant*, 19 februari 1931, in de *Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant*, 21 februari 1931, en onder een andere titel en met een andere openingsaline als Anoniem [& Ernst Issberner-Haldane], ‘Chiromantie’, 380-382; Anoniem, ‘Het lot ligt in Uw hand’, 1280-1281; Anoniem, ‘Handleeskunde als exacte wetenschap: Het museum van Issberner [sic] Haldane’, *Utrechtsch Nieuwsblad*, 31 december 1932, en 22 juni 1933; F.M. Hubebner, ‘Duitsche letteren’, *Het Vaderland*, 14 juni 1936.

⁵⁴ Miek Janssen, ‘Naschrift’, in: Jaquin, *De hand van de mens*, 244-267, 245.

Ook Else Parker heeft Issberner-Haldane's werk bestudeerd. Zij maakt er gebruik van voor haar eigen boek, *Handboek der handleeskunde* (1936), waarin meer Duitse invloeden zijn te vinden.⁵⁵ Voor de karakterisering van de vingers gaat Parker uit van acht temperamenttypes, die ze ontleent aan Gerard Heymans' *Inleiding tot de speciale psychologie* (1929).⁵⁶ De Groningse hoogleraar Heymans, grondlegger van de Nederlandse parapsychologie, is geïnspireerd door Ernst Kretschmer en werkt samen met Lammert van der Horst. (Van der Horst heeft een jaar bij Kretschmer gestudeerd en is op het proefschrift *Constitutietypen bij geesteszieken en gezonden* (1924) gepromoveerd.⁵⁷)

Goed op de hoogte van het Duitse handleesvertoog is Edgar Hirson, de schrijversnaam van Alfred Edgar Hirsch (Bijlage 4, nr. 17).⁵⁸ Bij de verwijzingen in zijn boek *Handen* (1935) is Issberner-Haldane echter niet opgenomen. Hirson/Hirsch is een gevluchte Jood die vermoedelijk geen affiniteit had met het van ariosofie doordrenkte werk van Issberner-Haldane.

Een gevolg van het serieus nemen van het handlezen, is dat een recensent Hirsons *Handen* op scherpe toon bespreekt. Hirson beweert een boek te hebben geschreven waarin het aan mystiek en tovenarij zou ontbreken, en claimt op de hoogte te zijn van de bestaande literatuur op dit nieuwe, wetenschappelijke vakgebied. Met name dit laatste klopt niet, vindt de recensent. Een wat strengere methodiek en de afwijzing van voorspellingen beletten Hirson immers niet om volgens de oude denkwijze te werk te gaan. Hirson heeft het idee van de samenhang tussen de hemellichamen en het menselijk gestel, dat aan de handen zou kunnen worden afgelezen, eenvoudig verruild voor de gedachte dat "de werkzaamheid der hersenen" trillingen veroorzaken in de "zenuwstrengen" en dat deze trillingen zich vervolgens in de lijnen van de handpalmen openbaren.⁵⁹ Verder stelt Hirson dat iedere lijn een eigen betekenis heeft, waarbij men mag aannemen dat "indien een rechte lijn nuchterheid aangeeft", men "per analogie mag besluiten, dat een kromme lijn op tobber- en poëtische 'Schwärmerei' wijst.

⁵⁵ Zie Bijlage 4, nr. 33. Vergelijk Bijlage 4, nrs. 8, 13, 14, 17, 19 en 29.

⁵⁶ Parker, *Handboek der handleeskunde*, 1. De acht aan Heymans ontleende temperamenttypes waar Parker mee werkte zijn flegmatisch, sanguinisch, cholerisch, gepassioneerd, sentimenteel, nerveus, amorf en apathisch. Tekeningen illustreren de ideaaltypische buitenhand van elk type. Gerard Heymans (1857–1930) was de eerste voorzitter van de in 1919 opgerichte Studievereniging voor Psychical Research (Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 68, 72 en verder).

⁵⁷ *Ibidem*. Over de antropologisch (holistisch) psychiater Van der Horst, die na zijn promotie staflid werd van de Valeriuskliniek in Amsterdam en waarschijnlijk op de hoogte was van het werk van Julius Spier, zie Bart Karstens, 'De mens in zijn totaliteit: De antropologische benadering in het werk van Lammert van der Horst (1893–1978)', *Studium* 3, 2010, 115–129; Hans de Waardt, 'L. van der Horst: De mens centraal', in: A.B. Flipse (redactie), *Verder kijken: Honderdvijfendertig jaar Vrije Universiteit Amsterdam in de samenleving*, Amsterdam: VU University Press, 2016, 91–98. Vergelijk Anoniem, 'Het kruisen der vingers: Blijkbaar karakterologisch kenmerk', *Soerabaij- asch Handelsblad*, 24 december 1935.

⁵⁸ Edgar Hirsch verwees onder andere naar de handleeskundige publicaties van Hermann Ottinger, Professor Ketty, Freiherr von Schrenck-Notzing, Georg Lomer en Max von Kreusch. Hirson/Hirsch *Handen* (1935) is de uitbreiding van Hirsch eerder uitgegeven boek *Die praktische Anleitung zur Handlesekunst für jedermann* (1928; herdruk in 1930).

⁵⁹ Anoniem, 'Een en ander over de handlijnkunde: E. Hirson "Handen" Uitg. Boekerij voor Wet. Menschenkennis, A'dam', *De Telegraaf*, 1 januari 1936.

Hetgeen natuurlijk nonsens is”.⁶⁰ De recensent meent dat het empirisch onderzoekswerk van Ernst Kretschmer en ‘onze’ hoogleraar Lammert van der Horst de handlijnkunde tot grondslag moet dienen.

Alhoewel het oordeel van de recensent gerechtvaardigd is, doet het Hirson ook tekort. Op zijn manier draagt Hirson bij aan een zekere kentering van de beeldvorming over het handlezen. Hij brengt het handlezen in Nederland op een wat andere wijze voor het voetlicht, zoals de boeken van Cheiro, Ida Ellis, Georg Lomer, Ch. Mant, Noel Jaquin en Else Parker dat indertijd eveneens doen.

10.5 Met name in Den Haag is er belangstelling voor het handlezen

De veranderende beeldvorming omtrent het handlezen in de jaren dertig wordt sterk zichtbaar in Den Haag. Tijdens het interbellum is Den Haag de meest internationale stad van Nederland. De vlak achter de duinen gelegen residentie heeft vanwege de vele tegenstellingen – gedistingeerd en uitgelaten, sjiek en doorsnee, stille rijkdom en stille armoede, rustig en uitbundig – een mondain en bijna ‘onnederlands’ karakter. Dit culturele klimaat past bij de tijdgeest, “progressief, avant-gardistisch, duidelijk intellectualistisch getint met die sjieke, nonchalante toets, die zo typisch Haags is”.⁶¹ Den Haag is het Nederlandse centrum voor spiritisten, occultisten, vrijmetselaars, theosofen, rozenkruisers en andere alternatieve geestelijke stromingen.⁶² Kenmerkend zijn de aanwezigheid van het Groot Loge der Zeven Verenigde Nederlanden van de vrijmetselarij, opgericht in 1756, en de in 1897 opgerichte loge van de Theosofische Vereniging. Het Genootschap voor Astronomie en Moderne Astrologie, opgericht in 1906 in Amsterdam, richt in 1935 een afdeling in Den Haag op. Men kent dan al ruim zes jaar de Astrologische Kring ‘s-Gravenhage.⁶³ Zodra de soefimysticus en -musicus Hazrat Inayat Kahn in 1921 de stad aandoet, verzorgt hij een lezing in het gebouw van de Theosofische Vereniging.⁶⁴ Een jaar later ontstaat er een georganiseerde soefi-groep en wordt Hubertus P. baron van Tuyll van Serooskerken de eerste vertegenwoordiger van de Universele

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ Maarten van Doorn geciteerd door René B. Karels, *Mijn aardse leven vol moeite en strijd: Raden Mas Noto Soeroto, Javaan, dichter, politicus, 1888-1951*, Leiden: KITLV Uitgeverij, 2010, 143.

⁶² Zie in dit verband Hofstra, ‘De nieuwere religieuze bewegingen in ons land’, 528, 533-536; Andrea A. Kroon & Audrey Wagtberg Hansen, *Geheim Den Haag: Vrijmetselaarstempels en andere esoterische gebouwen in Den Haag rond 1900*, Den Haag: Uitgeverij De Nieuwe Haagsche, 2011.

⁶³ Mits de naam niet voor verwarring zou zorgen had de leider van de Astrologische Kring Den Haag, de vrijmetselaar Lt. Kol. Herman A. Kooij (1868–1950), geen bezwaar tegen de oprichting van een tweede astrologische kring in de stad (H.A. Kooij, *Het Vaderland*, 25 januari 1935; vergelijk Anoniem, ‘Nederlandsch Astrologisch Genootschap’, *Het Vaderland*, 22 januari 1935). Jacobus Johannes (Jac.) Mieremet (1905–1961) riep in 1937 in Den Haag het maandblad *Astrologische Wereldschouw* in het leven.

⁶⁴ Anoniem, ‘De Soefi-orde’, *De Telegraaf*, 2 september 1921; Karin Jironet, *Sufi mysticism into the West: Life and leadership of Hazrat Inayat Khan’s brothers 1927-1967*, Leuven: Peeters, 2009, 34. Hazrat Inayat Khan (1882–1927) hield tijdens dat bezoek ook enkele lezingen in de woning van Hubertus P. baron van Tuyll van Serooskerken (1883–1958).

Soefibeweging in Nederland.⁶⁵ De woning van de baron, een voormalig stoomtramstation dat als kantoor voor de beweging dienst doet, beschikt na een verbouwing over een kerkzaal waar Universele Erediensten worden gehouden.

De grote belangstelling in Den Haag tijdens het interbellum, voor alles op het gebied van religieus alternatieve stromingen, is deels verklaarbaar door de banden met Nederlands-Indië. Menigeen uit de Oost brengt met de vestiging in Den Haag een diep geloof in magie en/of fascinatie voor het occulte mee. Een journalist karakteriseert het destijds aldus:

Dat speciaal in de Hofstad, de planeet- en kristallezeressen, helderzienden en handlijkundigen, astrologen en droomuitlegsters, werksters met het ei en het koffiedik, zooveel succes hebben heeft tweeërlei reden.

Vooreerst het sterk Indische element. Vele Indische dames zijn vreeselijk bijgeloovig, iets wat in Indië meer voorkomt, en een bezoek bij de waarzegster behoort bij velen tot het wekelijksche program. Vandaar, dat een 'up to date' clairvoyante regelmatig adverteert, dat zij ook *M a l e i s c h* spreekt, wat haar natuurlijk een grooten voorsprong op haar concurrenten geeft.

Doch er zijn nog tal van anderen, die met hun tijd geen raad weten en eerder naar een kaartlegster trekken dan naar een dokter.⁶⁶

De theosofe en astrologe Lena C. de Beer bespeurt de spirituele behoefte in Den Haag. Zij is geboren en getogen in Amsterdam, maar vertrekt naar de hofstad en opent daar in 1921 de deuren van boekhandel Synthese aan de Hartogstraat 3. De winkel, uniek in zijn soort, specialiseert zich in nieuwe en antiquarische boeken op het gebied van alle geestelijke gezindten. Synthese creëert ook een plek voor de occulte kunst van Willemien Testas. Op de eerste verdieping van het pand hangt een bijzondere, permanente expositie van haar op "astraal geestelijk gebied" gemaakte tekeningen en borduursels.⁶⁷

In 1924 verhuist de zaak naar de Lange Voorhout 96 en ontwikkelt een bepaalde meerwaarde: "[Synthese is] niet zoozeer een boekwinkel (...) waar men zich het een of ander boekwerk kan aanschaffen, dan wel een intellectueel milieu waar zij, die op de hoogte willen blijven der meest verschillende geestesstromingen van zijn tijd, de noodige voorlichting kunnen

⁶⁵ Vanwege een scheuring in de beweging kwamen er zelfs twee soeficentra in de Den Haag (Jironet, *Sufi mysticism into the West*, 63).

⁶⁶ P. v. 't V., 'Haagsche waarzegsters', *De Telegraaf*, 3 maart 1923. Vergelijk [Megaleep de/den] Zwerver [pseudoniem van H.W. Tesch], 'Op reis', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1 april 1922 (Zwerver telde zeventien annonces van waarzeggers in de *Haagsche Courant* van 21 december 1921); Anoniem, 'De gezonde residentie: En de werklooze aansprekers', *De Telegraaf*, 28 januari 1928; Haagschen correspondent, 'Uit de Ooievaarsstad: Den Haag de stad der waarzegsters en clairvoyanten', *De Indische Courant*, 8 augustus 1931; Haagschen briefschrijver, 'Uit de residentie', *Eindhovens Dagblad*, 18 augustus 1932. In verband met de Maleisch' sprekende waarzegster, zie Bijlage 4, nr. 22.

⁶⁷ K. d. R. 'Tentoonstelling van teekeningen en handwerken van mej. Testas', *Het Vaderland*, 28 oktober 1921. Vergelijk Anoniem, 'Willemien Testas', *Het Vaderland*, 24 december 1931. H.J.P. Willemine Testas (1876–1931) was een nicht van de schilder Willem de Famars Testas (1834–1896) en dus ook een nicht van diens zoon Henri Baudouin de Famars Testas (1883–1942), die *Cheiro's language of the hand* in het Nederlands vertaalde.

krijgen.”⁶⁸ Een maand nadat Lena de Beer het bedrijf heeft verkocht, overlijdt zij.⁶⁹ Tegen die tijd, april 1938, is de heer J.A.F. Klok al vier jaar dagelijks in de winkel aanwezig. Klok, de man die de reeks artikelen over handlezen publiceert in het maandblad *Grensgebieden*, biedt in Synthese zijn diensten aan als astroloog, psychometrist en handlezer (Bijlage 4, nr. 21). Handlezen is daarmee geen geïmproviseerd gebeuren meer bij iemand thuis of een belevenis op een exotisch aangeklede fancy-fair, maar een praktijk waarvoor ruimte is gecreëerd in een vooraanstaande, gespecialiseerde boekhandel.

10.5.1 *Madame Sylvia blijkt geen ‘huis-of-tuinwaarzegster’ te zijn*

Andere bekende culturele centra in Den Haag zijn Pulchri Studio, Diligentia (theater) en Café Riche aan het Buitenhof. Diligentia is sinds 1805 gevestigd aan de Lange Voorhout 5 en Pulchri Studio sinds 1898 aan de Lange Voorhout 15. Vooral op deze adressen worden in de jaren dertig lezingen over handlezen gehouden.

De eerste persoon van naam die zo’n voordracht houdt, is Madame Sylvia. Zij is eerder in Nederland geweest, niet alleen vanwege vrienden in Den Haag,⁷⁰ maar ook vanwege een oude, grote goudschat die ergens in Zaandam verborgen zou liggen. Tijdens een séance, begin 1930, heeft Madame Sylvia hierover informatie doorgekregen. Eind april 1930 en aansluitend de hele maand mei zijn mannen naar de schat op zoek. Maar hoezeer de bodem in Zaandam ook wordt omgespit, of hoe diep een kuil ook wordt gegraven, men vindt van alles behalve het in haar visioen waargenomen goud.⁷¹ Als twee jaar later bekend wordt dat Madame Sylvia heeft besloten terug te keren om het project opnieuw ter hand te nemen, reist een redactielid van *Het Leven* naar Berlijn af, de stad waar zij woont. Het resultaat van het bezoek aan de ‘Pythia van Berlijn’ is een vierdelige serie in het populaire, rijk geïllustreerde blad, waarmee de lezers een inkijkje krijgen in de achtergrond van deze curieuze dame. De lezer wordt

⁶⁸ Anoniem, ‘Het tienjarig bestaan van den boekhandel Synthese’, *Het Vaderland*, 31 maart 1930. Vergelijk Anoniem, ‘Lena C. de Beer †’, *Nieuwsblad voor den Boekhandel* 105(22), 1938, 357-358; Kroon & Wagtberg Hansen, *Geheim Den Haag*, 242-245. N.B. Synthese is pas in 1999 gesloten.

⁶⁹ Over Lijntje Cornelia (Lena) de Beer (1877–1938): “Juffrouw de Beer was het type van een goede boekverkoopster. Zij kende de boeken, die zij verkocht en zij was dus ook van de verschillende geestelijke stromingen op de hoogte. Als zij bij een feestelijkheid het woord vroeg, was men verzekerd van een uitnemende toespraak. Zij verkocht haar zaak aan N. [Noud van Roessel] Douwes 15 maart 1938” (M.J. Visser, ‘De Haagse boekhandel 1900-1960’, in: H.M. Mensonides (redactie), *Jaarboek van de Vereniging ‘Die Haghe’*, ‘s-Gravenhage: Vereniging Die Haghe, 1962, 1-142, 70). Lena de Beer was jarenlang lid van de redactie van *Urania*.

⁷⁰ Bianca Beck Rzikowsky, *Okkulte Erlebnisse* (Tagblatt-Bibliothek Nr. 518/519), Wien: Steyrmühl-Verlag, [1927], 58, 69-71.

⁷¹ Anoniem, ‘De verborgen schatten van Zaandam’, *Nieuwsblad van Friesland*, 29 april 1930; Anoniem, ‘Schatgravers-verwachtingen: De voorspellingen van madame Sylvia komen te Zaandam tot nu toe uit’, *Het Volk*, 10 mei 1930; Anoniem, ‘De Zaandamsche schatgravers’, *Tilburgsche Courant*, 15 mei 1930; Anoniem, ‘De schatgraverij te Zaandam: Madame Sylvia, door “Het Leven” geïnterviewd’, *Het Leven* 25(20), 1930, 646-647.

geïnformeerd dat zij voorafgaand aan de nieuwe opgravingen twee lezingen over de “geheimenissen van de hand” en “het helderzien” zal verzorgen.⁷²

Of het toegestroomde publiek evenveel belangstelling heeft voor occulte onderwerpen als voor goudzoeken valt niet te zeggen. Feit is dat Madame Sylvia, ongetwijfeld getooid met haar witte pruik en zwarte masker, op zondag 1 mei 1932 aan de toehoorders in Diligentia de beginselen van het handlezen uitlegt. Op het podium zal een bord hebben gestaan met daarop vastgepind een grote schematische tekening van een hand, zodat Madame Sylvia met een aanwijsstok de belangrijkste handlijnen kan aanwijzen. “Men kon er”, verzekert een verslaggever de volgende dag, “niets uit leren”.⁷³ Zelfs de Duits sprekende kolonie in Den Haag is niet bij machte de snel doch zacht sprekende chiromanciënne te volgen in haar verhaal.

Toch ligt de kwestie genuanceerder dan het verslagje van de lezing doet vermoeden. Ten eerste blijkt uit de komst van onder meer “den Oostenrijkschen gezant en een paar hooge ambtenaren van de Deutsche legatie” dat een goed opgeleid publiek belangstelling heeft voor Madame Sylvia.⁷⁴ Ten tweede concluderen vertegenwoordigers van de Haagse pers na een ontmoeting met de beschaafde, vriendelijke en op leeftijd zijnde dame – de ontmoeting vindt na de lezing plaats – dat Madame Sylvia op zoek is naar een wetenschappelijke verklaring voor haar zeldzame gave. Het is ongepast, aldus de journalist die haar spreekt, haar een gewone waarzegster te noemen. Dit om de eenvoudige reden dat ze de aan de ‘innerlijke gewaarwordingen’ ten grondslag liggende wetten wil helpen ontrafelen en openstaat voor samenwerking met filosofen en parapsychologen. Madame Sylvia’s interesse voor een wetenschappelijke uitleg van haar helderziende gave wijkt sterk af van de belangstelling van “huis-of-tuin waarzegsters”, want die “malen niet om parapsychologie”.⁷⁵

Het geheel maakt Madame Sylvia tot een onalledaagse figuur. Enerzijds probeert ze haar helderziendheid en handlezerij in de pas te laten lopen met wetenschappelijke ontwikkelingen, anderzijds bezit ze de gewoonte zich voor een lezing uit te dossen als een actrice die een vermakelijke rol speelt. Madame Sylvia belichaamt letterlijk twee zienswijzen, werelden of domeinen die zich eigenlijk niet met elkaar laten verenigen.

⁷² Anoniem, ‘Bij de Berlijnsche profetesse!’ (deel 1-4), *Het Leven* 27(17-20), 1932, 533-535, 564-565, 602-603, 634-635; advertentie in het *Algemeen Handelsblad*, 4 mei 1932. De opgravingen in Zaandam brachten in de zomer van 1932 ook geen schat aan de oppervlakte. Evenmin werd de poging om daarna in Den Bosch een schat te lokaliseren een succes. De kranten volgden alle gebeurtenissen op de voet, de berichten regelmatig van humoristisch commentaar voorzien en soms een foto (Anoniem, ‘Op zoek naar het goud in den bodem’, *Het Leven* 27(25), 1932, 790; *Id.*, ‘Geen schat gevonden te Zaandam: Graverij stopgezet’, *De Telegraaf*, 14 september 1932).

⁷³ Anoniem, ‘Madame Sylvia’, *De Sumatra Post*, 18 mei 1932. Vergelijk Anoniem, ‘Madame Sylvia’, *Het Vaderland*, 30 april 1932; *Id.*, ‘Madame Sylvia vertelt’, *Het Vaderland*, 2 mei 1932.

⁷⁴ Anoniem, ‘Wonderen van dezen tijd’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 20 mei 1932.

⁷⁵ *Ibidem*: “Een gewone waarzegster mag men haar [Madame Sylvia] niet volstrekt niet noemen, al munt ze uit in de c h i r o m a n t i e oftewel handleeskunde, maar een bovennatuurlijken oorsprong kent ze toch evenmin toe aan haar buitenissige luciditeit. De zaak staat zoo: Wanneer ze contact krijgt met een hand, een portret of onverschillig welk voorwerp, treden bij haar subtiële innerlijke gewaarwordingen op.”

10.5.2 Miek Janssen en de heer W.H. Holsboer gaan via Het Vaderland in debat

Na de lezing in Diligentia en voorafgaand aan haar vertrek naar Amsterdam om ook daar een lezing te verzorgen, verblijft Madame Sylvia een week in het sjeke Hotel Des Indes aan de Lange Voorhout 52-54. Geïnteresseerden kunnen met haar een afspraak maken voor een persoonlijk onderhoud. Behalve een aantal Haagse journalisten maakt de schrijfster en schilderes Miek Janssen van de gelegenheid gebruik om de ‘grande dame’ persoonlijk te ontmoeten. Enkele maanden later verwijst Janssen naar het gevoerde gesprek in een artikel over handleeskunde in de Haagse krant *Het Vaderland*. Ze acht het bijzonder dat Madame Sylvia de “u i t s t r a l i n g der handen” aanvoelt.⁷⁶ Of Janssen zelf op een vergelijkbare wijze handen aanvoelt, vermeldt zij niet. Mogelijk acht ze zichzelf op dat moment nog niet competent genoeg. Pas twee jaar later, in 1934, adverteert Janssen een aantal maanden achtereenvolgens als psychometriste en geeft ze aan op verzoek handlijnkundige consulten te geven (Bijlage 4, nr. 19). Vermoedelijk is Miek Janssen, de muze van de schilder Jan Toorop, haar intuïtieve en paranormale talenten in de jaren twintig gaan ontwikkelen onder invloed van de natuurgenezer, magnetiseur en kunstenaar Johan Borgman.⁷⁷

Een belangrijk aandachtspunt in Janssens bijdrage in de krant is helderziendheid. Ze schetst hoe een Arabische zigeunerin in de Kasba te Algiers haar eenmaal de hand heeft gelezen. Wat de oude vrouw met haar verweerde hoofd haar op mompelende toon had verteld, zou wonderbaarlijk zijn geweest. Nadat de zigeunerin de hand van Janssen had vastgepakt en erin had gekeken, had zij, zonder enig besef van de theorie der handlijnkunde beschreven wat zij als een film over Janssens leven aan zich voorbij zag trekken. Volgens Janssen zijn er in Nederland verschillende helderzienden die op een vergelijkbare manier, namelijk door middel van het vasthouden van de pols, iemand de toekomst kunnen voorspellen.

Zelf maakt Miek Janssen ook fysiek contact met iemands handen, maar daarbij kijkt ze naar de tekens in de palm. “Om goed uit de hand te kunnen voorspellen, moet men in zekere mate helderziende zijn”, legt ze in het stuk uit, “aangezien een lijn, heuvel, ster etc., soms in combinatie met andere lijnen zooveel verschillende beteekenissen kan hebben, dat men dat bijna niet wetenschappelijk alléén kan ontraadselen”.⁷⁸ Belangrijk zijn volgens haar verder intuïtie en een snel combineringsvermogen, want de handlezer dient ingevingen te krijgen en geïnspireerd te worden, net als een kunstenaar.

Iets meer dan twee weken na de verschijning van het artikel plaatst *Het Vaderland* een reactie op Janssens uiteenzetting. De schrijver van de ingezonden brief is de heer W.H. Holsboer uit Davos (Bijlage 4, nr. 18). Holsboer heeft zich kort daarvoor in Den Haag gevestigd als

⁷⁶ Miek Janssen, ‘Het mysterie der hand’, *Het Vaderland*, 21 juli 1932.

⁷⁷ Vanwege verschillende kwalen bezocht Janssen de magnetiseur Johannes Borgman (1889–1976) en werd verliefd op hem. Jan Toorop (1858–1928), met wie Janssen een verhouding had, was hiervan op de hoogte (email van Wim Kramer aan AN, 18 mei 2017; Francisca van Vloten & Joost Bakker (redactie), *Een tere stilte en een sterk geluid: Domburgse dames en Veerse joffers*, Deventer: De Factory, 2009, 70-75). Borgman heeft 4 september 1941 zijn handen laten analyseren door Philip Meerloo (archief Philip Meerloo).

⁷⁸ Miek Janssen, ‘Het mysterie der hand’, *Het Vaderland*, 21 juli 1932.

professioneel handlezer en grafoloog. Hij kan bogen op meer dan twaalf jaar amateurervaring en met nog eens vijf semesters medicijnenstudie op zak, meent hij recht van spreken te hebben inzake wetenschappelijke denkmethoden. Holsboer betreurt de ondeskundige en oppervlakkige behandeling van de chiromantie (waar hij handlijnkunde en handvormkunde onder-schaart) in de handleeskundige literatuur en in het nieuws. Het gevolg is, stelt Holsboer in zijn reactie, “dat ieder serieus denkend mensch er van overtuigd raakt, dat de chiromantie een zeer dubieuze occupatie is”.⁷⁹ Vervolgens vecht hij de mening van Janssen aan dat een zekere mate van helderziendheid noodzakelijk zou zijn om een goede handlezer te kunnen zijn:

Dit is niet juist. Omdat er helderzienden zijn, die op deze manier hun voorspellingen doen, en deze op iedere andere manier ook zouden doen, mag men niet zoo maar het bestaan van een wetenschappelijke methode negeeren, door het postulaat van ‘helderziendheid’ op te stellen.⁸⁰

Daarna gaat Holsboer kritisch in op verschillende andere punten uit Janssens bijdrage, om af te sluiten met de opmerking dat zij zijn “rechtzetting in de naam van de wetenschappelijke chiromantie” heeft uitgelokt, doordat zij zich niet beperkte tot de helderziendheid, maar zich “aan het opstellen van axioma’s” is gaan wagen.⁸¹

Uitgebreid, beleefd en vriendelijk weerlegt Janssen de kritiek van Holsboer in haar repliek, die in dezelfde editie van de krant is opgenomen. Haar stukje heeft mensen niet bevestigd in het beeld dat de chiromantie een dubieuze praktijk zou zijn, legt ze uit. Integendeel, ze heeft brieven ontvangen waarin lezers aangeven door haar bijdrage hun ideeën over handlezen te hebben herzien. Met betrekking tot haar stelling dat voor het handlezen een mate van helderziendheid en intuïtie noodzakelijk is – waar Holsboer kritiek op heeft – vraagt ze zich af of “een Edison” en “een Pasteur” niet óók “even een aanraking met het groote mysterie” hebben ervaren, of “een inspiratie boven alle menselijke wetenschap uit”?⁸²

Het interessante van deze discussie is dat zij een fundamenteel aspect van het handlezen blootlegt. Zowel Janssen als Holsboer nemen de handleeskunde serieus en willen het van het minderwaardige, wellicht vermakelijke imago ontdoen. Beiden opereren vanuit een andere denkwijze. Holsboer heeft een zuiver wetenschappelijke handleeskunde voor ogen. Voor hem is daarin geen ruimte voor helderziendheid en intuïtie, wat evenwel niet betekent dat Holsboer helderziendheid en vergelijkbare buitenzintuigelijke waarnemingen afwijst of er niet in gelooft. Janssen daarentegen maakt expliciet ruimte voor helderziendheid en intuïtie, omdat zij meent dat handlijnkundigen die “alléén wetenschapsmensen” zijn, de menselijke ellende zullen vergroten in plaats van verkleinen.⁸³ Het heikele punt in hun discussie is dus de vermeende aanwezigheid van helderziendheid en intuïtie. Volgens Holsboer kunnen handen

⁷⁹ W.H. Holsboer, ‘Het mysterie der hand’, *Het Vaderland*, 5 augustus 1932.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² Miek Janssen, ‘[Reactie op W.H. Holsboer]’, *Het Vaderland*, 5 augustus 1932.

⁸³ *Ibidem*.

worden gelezen zonder de onmeetbare, buitenzintuigelijke waarnemingen, terwijl Janssen deze juist noodzakelijk acht.

10.5.3 *Handlezen wordt opgenomen in het lezingenprogramma van het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie*

Een paar maanden na de publicatie in *Het Vaderland* levert Holsboer belangeloos zijn diensten als grafoloog en handlijnkundige en wel op een avond die is georganiseerd ten bate van het zo genoemde Crisis-Comité.⁸⁴ Eind november 1932 is hij spreker voor de recent opgerichte Vereeniging Nationale Dierenzorg.⁸⁵ Deze lezing wekt de belangstelling van de voorzitter van het Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie, want op diens verzoek herhaalt Holsboer op 16 december 1932 voor een uitpuilende zaal in Pulchri wat hij eerder voor de Vereeniging Nationale Dierenzorg heeft verteld.⁸⁶

Het doel van het in maart 1930 opgerichte Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie is het realiseren van een professoraat in de parapsychologie voor Eugen A. Greven aan de Universiteit van Leiden.⁸⁷ Een middel om dit doel te bereiken is het geven van lezingen. Tijdens de voordrachten wordt het werk van Greven, en werk van anderen dat verband houdt met Grevens interessegebieden, voor het voetlicht gebracht. In februari 1934 zet Greven, de voorzitter van het gezelschap, Miek Janssen op het programma. Zij spreekt over 'psychologie en handlijnkunde'. Zes jaar later geeft Mary de Graaf voor hetzelfde gezelschap een lezing over de 'handvormkunde-chirologie en haar wetenschappelijke betekenis voor karakter en begaafdheden' (Bijlage 4, nr. 14).

Tussentijds schenken twee andere sprekers voor het genootschap eveneens aandacht aan de handleeskunde: de hoogleraar op het gebied van de filosofie en parapsychologie Johannes M. Verwey uit Bonn,⁸⁸ en de zenuwarts Pieter A.I.J. Nuysink uit Den Haag.⁸⁹ Beide heren

⁸⁴ Anoniem, 'De gala-avond in de familie-cabaret', *Het Vaderland*, 9 november 1932. In 1931 is door HKH prinses Juliana het Nationaal Crisis-Comité in het leven geroepen om mensen te helpen die als gevolg van de aanhoudende economische crisis behoeftig waren geworden.

⁸⁵ Anoniem, 'Handlijnkunde', *Het Vaderland*, 26 november 1932.

⁸⁶ Anoniem, 'Wat zeggen u de handlijnen?', *Het Vaderland*, 17 december 1932.

⁸⁷ Wim Kramer, 'Prof. dr. E.A. Greven, de eerste hoogleraar parapsychologie', *Tijdschrift voor Parapsychologie* 73(1), 2006, 14-24, 19; Kloosterman, *Wetenschap van gene zijde*, 121. De half-Duits, half-Nederlandse Eugen Adolph Greven (1879–1956) was sterk geïnteresseerd in het spiritisme en onderhield onder andere goed contact met jonkheer Rudolph Otto van Holthe tot Echten (1854–1940), een jurist en tevens redactielid van *Het Toekomstig Leven*. In 1942 is de zo gewenste leerstoel voor Greven bij de Universiteit Leiden gerealiseerd. Dit bleek van korte duur.

⁸⁸ Over Verwey, theosoof en filosoof, zie Kramer, 'Prof. dr. E.A. Greven', 19; Anoniem, 'Gezelschap voor Philosophie en Parapsychologie', *Het Vaderland*, 1 februari 1936; Helmut Zander, 'Johannes Maria Verwey (1883–1945) als Theosoof', *Gaesoncker Blätter* N.S. (7), 2005, 37-70; Staudenmaier, *Between occultism and Nazism*, 226-227.

⁸⁹ Pieter A.I.J. Nuysink (1882–overleden na 1962) was een groot voorstander van natuurgeneeswijzen (Anoniem, 'Karakterbepaling: Oude en nieuwe methoden', *Het Vaderland*, 17 december 1936).

oordelen positief over de chirologie in beider voordracht over 'praktische mensenkennis'. Daarbij meent Verweyen, die reeds jarenlang zelf het handlezen beoefent,⁹⁰ dat het een met de frenologie vergelijkbare leer is. Nuysink ziet een parallel met de astrologie. Beiden verwijzen ook naar de grafologie.

Het denken van deze vier verschillende sprekers voor Grevens genootschap is doortrokken van een spiritueel-academisch getinte *Zeitgeist*. Elke spreker werpt een nieuw, positief licht op het handlezen, waardoor de luisteraars het handlezen met nieuwe ogen kunnen bekijken.

De belangstelling van het Haagse publiek voor het handlezen heeft nog meer gevolgen. Zo wordt er geadverteerd voor een cursus handleeskunde (Bijlage 4, nr. 47), is er een krantenbericht over een wethouder die zich bij de opening van het Nationale Jongeren-Verbond via de hand de toekomst liet ontsluiëren,⁹¹ en verzorgt de NSB-er, kapitein der infanterie en latere burgemeester van Nijmegen, Marius van Lokhorst, een lezing over handleeskunde aan de Haagse Volksuniversiteit.⁹² Voorts heeft de handlezeres Mata Boelan haar werk voor een goed doel ingezet. Zij zou de inkomsten van haar handlezerij tijdens de zo genoemde E.V.A.-tentoonstelling te Scheveningen hebben afgestaan aan het Rode Kruis (Bijlage 4, nr. 7).

Ongetwijfeld zijn zulke activiteiten het gevolg van een verschuiving die ten aanzien van de perceptie van het handlezen plaatsvindt. De handleeskunde behoort niet meer louter en alleen tot het domein van vermaak en/of occultisme, nee, zij begint voorzichtig te verhuizen naar het domein van de praktische psychologie.

10.6 Julius Spier plaatst het handlezen in een nieuw daglicht

Binnen dit handleeskundige klimaat speelt Julius Spier een eminente rol. Spier is met Nederland bekend. Met zijn jonge gezin heeft hij verschillende keren zijn zus Alice Krijn-Spier en haar gezin in Amsterdam bezocht. Spiers dochter herinnerde zich als kind zomervakanties te hebben doorgebracht aan het strand in Zandvoort, waar de familie Krijn een zomerhuisje had. Echter, in de jaren dertig komt Spier, zonder gezin, meermaals vanuit Berlijn naar Nederland om er lezingen, cursussen en consulten te geven.

Als psychochirololoog is Spier de eerste in Nederland die het handlezen werkelijk met nieuw, wetenschappelijk elan presenteert. Het oudst aangetroffen bericht staat in de *Nieuwe Apeldoornsche Courant* van 23 oktober 1930.⁹³ De journalist heeft Spier bezocht, vermoedelijk in Berlijn, en daarvan verslag uitgebracht. Na een artikel twee maanden later in *Het Leven*,

⁹⁰ Anoniem, 'Die Handlesekunst', *Illustriertes Familienblatt: Häuslicher Ratgeber für Oesterreichs Frauen* 41(8), 1935, 5; B. Huschka, 'Die ausschlußreichen Handlinien', *Salzburger Volksblatt*, 30 augustus 1935.

⁹¹ De wethouder was prof. ir. Cornelis L. van der Bilt (1875–1947), zie de foto en het bijschrift in *De Telegraaf*, 29 november 1935.

⁹² Zie de aankondiging voor de lezing van Marius van Lokhorst (1883–1971) in *Het Vaderland*, 16 januari 1939.

⁹³ Julius van Arkel, 'Psycho-chirologi[e]: Een nieuwe wetenschap', *Nieuwe Apeldoornsche Courant*, 23 oktober 1930; herdrukt zonder auteursnaam in de *Schager Courant*, 25 oktober 1930 en de *Indische Courant*, 29 november 1930.

waarin Spier is genoemd en een foto van hem is opgenomen,⁹⁴ duikt hij pas vier jaar later opnieuw op in het Nederlandse nieuws. In 1934, wanneer Hitler een jaar aan het hoofd van het Duitse rijk staat, zoekt Spier naar mogelijkheden om buiten Duitsland te werken. Zwitserland, waar hij jaarlijks gemiddeld tweemaal naartoe gaat, is vanwege de strenge regelgeving afgevallen als land om zich te kunnen vestigen. Misschien zijn er in Nederland mogelijkheden? Om dit te onderzoeken zal Spier de impresario Ernst Krauss in de arm hebben genomen.

Krauss is gerenommeerd vanwege de vele buitenlandse artiesten die hij naar Nederland haalt en de Nederlandse artiesten die hij in het buitenland introduceert.⁹⁵ Hij organiseert in Nederland drie lezingen voor Spier. De eerste is geagendeerd voor 7 april 1934 in het Muzieklyceum van Amsterdam, de tweede voor 11 oktober in Diligentia in Den Haag en de derde, drie weken later, in het Volksuniversiteits-Gebouw te Arnhem.⁹⁶ Een vierde lezing, door derden georganiseerd, houdt Spier op 13 april 1934 in Hotel De Rozenboom te Bussum. Bij voldoende belangstelling geeft Spier tussentijds een korte cursus.⁹⁷

Mogelijk meldt Taco Kuiper, medeoprichter van de Nederlandse Stichting voor Psychotechniek, zich voor zo'n bijeenkomst. Hij is in ieder geval op consult geweest.⁹⁸ Jet Rümke-Everts maakt eveneens gebruik van de mogelijkheid voor een privéconsult. Na afloop van de voordracht in Den Haag maakt zij een afspraak met Spier in Hotel des Indes, waar een week verblijft. Er is een vriendschappelijke klik tussen hen, zodat ze hem bij haar thuis uitnodigt en Spier de handen leest van haar man en kinderen.⁹⁹

⁹⁴ Holsboer, 'Hand en karakter', 1614. In een artikel over astrologie, handlijnkunde en fysiognomie zijn foto's gebruikt afkomstig uit dezelfde serie als de foto in Holsboers artikel. Op vier van de zes foto's valt Julius Spier te herkennen (Anoniem, 'Wat zeggen de sterren mij? Het geheimschrift van noodlot en karakter!', *Het Leven* 27(15), 1932, 468-469).

⁹⁵ De uit Zuid-Duitsland afkomstige Karl Ernst Krauss (1887-1958) was gehuwd met de Nederlandse zangeres Ecoline Adema (Cornelia Brand, 1885-1972). Eind februari 1934 was Spier enkele dagen in Nederland om de lezingen voor te bereiden (Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel: Julius Spier leest de lijnen van het noodlot', *De Telegraaf*, 24 februari 1934; *Id.*, 'Uitvallen: Psycho-chiologie', *Nieuwe Venlosche Courant*, 27 februari 1934).

⁹⁶ Spier kende in Arnhem de beeldhouwster Fri Heil. Na de voordracht op 24 oktober 1934 viel hij enkele dagen bij haar thuis te consulteren (vergelijk § 7.3.2 noot 58).

⁹⁷ Zie de advertenties voor de cursus aanvangende 3 juni 1934 in *De Tijd* en *De Telegraaf* van 2 juni 1934, en voor de cursus aanvangende 3 oktober 1934 *Het Vaderland* van 28 september 1934 en het *Algemeen Handelsblad* van 28 en 29 september 1934. Het kan zijn dat Spier in april of mei 1934 ook al een cursus gaf, maar daarvoor geen advertentie(s) heeft geplaatst.

⁹⁸ In de zoektocht naar het kunnen vaststellen van iemands intelligentie en aanleg heeft Kuipers Stichting "ook geëxperimenteerd met handlijnkunde als diagnosticum" (Wiebe de Graaf, *Taco Kuiper en de dood, 1894-1945*, Houten / Antwerpen: Het Spectrum, 2016, 144, 157). Etty Hillesum is in 1937 door het bureau van Kuiper getest (Hillesum, *Het Werk*, 105 (9 september 1941), 734 noot 105).

⁹⁹ Bijlage 1, tabel 2, nrs. 1, 2, 4 en 5. Spier was ontevreden over de samenwerking met Krauss: hij zou zich als "zu unverlässig erwiesen" hebben. Daarom verzocht Spier Rümke-Everts hem te helpen bij de organisatie van zijn volgend bezoek naar Nederland (brief Julius Spier aan Jet Rümke-Everts, 6 januari 1935, archief Paulien Bom-Bos).

Spiers vaardigheid als handlezer en zijn verhaal over de psychochiologie als een nieuwe wetenschap maken indruk. Er verschijnen lovende berichten in de krant.¹⁰⁰ *De Bussumsche Courant* en de *Arnhemsche Courant* laten hun lezers bijvoorbeeld weten:

In hotel 'de Rozenboom' was Vrijdagavond een bijeenkomst van den psychologischen studiekering belegd om den bekenden Berlijnschen chioloog Julius Spier de gelegenheid te geven zijn inzichten op het gebied der moderne handlijnkunde uiteen te zetten.

Het was wel buitengewoon jammer, dat de zaal, mede door de korte voorbereiding van dezen avond, zeer slecht bezet was. De weinige toehoorders luisterden met groote belangstelling naar de hoogst interessante mededeelingen van den heer Spier, die met lichtbeelden werden verduidelijkt.¹⁰¹

Bij zijn psychologische adviezen vraagt hij niet den patiënt eerst honderd uit, doch uit de lijnen van zijn hand meent hij onmiddellijk te kunnen vaststellen, waar de fout schuilt. We zullen dit met een voorbeeld toelichten.

Een Zwitschersche dame vroeg Spier eens naar haar dienstbode te willen kijken, die een goed meisje was, doch de onhebbelijkheid had ontzaglijk veel vaatwerk te breken. Spier keek in haar hand en constateert, dat zij zooveel jaar geleden een diepe belediging heeft ondergaan. Zij vertelde toen zelf, dat dit gebeurde op het moment, dat zij een blad met borden enz. in de hand had, die toen stuk vielen. Spr. [Spreker] vroeg haar of zij die persoon innerlijk haar daad vergeven heeft. Het meisje antwoordde: neen. Door overreding bracht hij haar ertoe de belediging te vergeven en het breken van den boel kwam niet meer voor.

Zoo zouden er nog vele voorbeelden aan te halen zijn, doch de ruimte gebiedt ons te eindigen. Wie eens ernstig en wetenschappelijk, echter toch populair wil worden voorgelicht, zonder de sensatie van voorspellingen te zoeken, kome Woensdagavond op de lezing.¹⁰²

De naam van Julius Spier komt in de krantenartikelen veel vaker voor dan de namen van andere handlezers in Nederland. Zijn voordrachten leiden ook tot andersoortige artikelen over handlezen. De journalist uit Bussum schrijft bijvoorbeeld in dezelfde krant waarin een aankondiging van Spiers lezing staat, een uitgebreide verhandeling over de chiologie en Spier.¹⁰³ In

¹⁰⁰ Anoniem, 'De hand, spiegel der ziel', *De Telegraaf*, 24 februari 1934 (hierop stuurde een lezer een brief en volgde 'De hand, spiegel der ziel: Is het lijnbeeld van onze handen onveranderlijk?', *De Telegraaf*, 13 maart 1934); *Id.*, 'De hand, de spiegel der ziel', *De Tijd*, 27 maart 1934; *Id.*, 'Lezing Julius Spier: Over psycho-chiologie i/h Muziek-Lyceum', *De Telegraaf*, 9 april 1934; *Id.*, 'Handlijnkunde', *De Gooi- en Eemlander*, 14 april 1934; *Id.*, 'Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934; *Id.*, 'Voordracht van den psycho-chioloog Julius Spier over "De Hand, de spiegel der ziel"', *Haagsche Courant*, 6 oktober 1934; *Id.*, 'De hand, de spiegel der ziel', *Het Vaderland*, 7 oktober 1934; *Id.*, 'Julius Spier: Chiologie een methode voor diagnoses', *Het Vaderland*, 10 oktober 1934; *Id.*, 'De lijnen van de hand en hun beteekenis', *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1934; *Id.*, 'Julius Spier: De lezing over chiologie in het Volksuniversiteitsgebouw', *Arnhemsche Courant*, 25 oktober 1934.

¹⁰¹ Anoniem, 'Het handlezen als wetenschap: Interessante lezing van Julius Spier', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934.

¹⁰² Anoniem, 'De lijnen van de hand en hun beteekenis', *Arnhemsche Courant*, 23 oktober 1934.

¹⁰³ Anoniem, 'Wat is "chiologie"? Nieuwe wetenschappelijke methode', *De Bussumsche Courant*, 14 april 1934.

november 1934 wordt een artikel over handlezen, geënt op Spiers verhaal, gepubliceerd in *Natuur en Techniek*.¹⁰⁴ En een predikant maakt in een tekst duidelijk dat hij niet meer alles van het handlezen onzin vindt.¹⁰⁵ Verder reageren twee handlezers op Spier.

Eén van deze twee reacties is subtiel. Zo laat de heer Klok, net begonnen in boekhandel Synthese, precies rond de periode van Spiers lezing in Den Haag, de omschrijving van zijn aangeboden diensten in de advertentie voor Boekhandel Synthese veranderen. Op 13 september 1934 luiden de drie 'kundes' waarvoor hij te consulteren valt "PSYCHOMETRIE Astrologie – **Chiromancie**" (Bijlage 4, nr. 21). Een maand later, precies een dag voorafgaand aan Spiers voordracht in Diligentia, verschijnt zijn expertise als 'Astroloog, Chiroloog, Psychometrist'. Met andere woorden, de volgorde van de begrippen is gewijzigd en de oude chiromantie heeft plaatsgemaakt voor de wetenschappelijk klinkende term chirologie. Ergens moet Klok het verschil tussen de twee woorden hebben opgevangen en hebben besloten dat chirologie hem beter paste dan chiromantie. De kans is reëel dat Spier aan deze ommezwaai heeft bijgedragen. Tenslotte maakt Spier er continu een punt van niet aan waarzeggen (chiromantie) te doen, maar aan (psycho)chirologie. Spier wordt genoemd als de man die chiromantie heeft "verheven tot chirologie" en het handlezen daardoor heeft "bevrijd van alle waarzeggerij en dilettantisch misbruik".¹⁰⁶

De tweede persoon die op Spier reageert, is de letterkundige Joh. C.P. Alberts uit Amsterdam, een cursist van Spier. Vermoedelijk in navolging van Spiers lezingen in april verzorgt Alberts op 23 mei 1934 een voordracht in Apeldoorn. Aansluitend biedt hij mensen de gelegenheid voor een consult (Bijlage 4, nr. 1). Begin juni meldt *Het Vaderland* dat Alberts op 7 juni 1934 een lezing zal verzorgen in Pulchri Studio. De advertentie belooft dat de spreker in zal gaan op een "oer-oude wijsheid in een nieuw wetenschappelijk klee", waar tussen haakjes aan is toegevoegd "Methode Julius Spier, Mrs. Ida Ellis, e.a.". ¹⁰⁷ Volgens Alberts heeft Spier aan het eeuwenoude systeem van de chiromantische traditie één onderdeel veranderd, maar brengt hij dit als zou hij een geheel nieuw systeem hebben ontwikkeld. Welk onderdeel Spier zou hebben veranderd, noteert de verslaggever van de lezing niet.

Maar Alberts' kritiek gaat dieper. Geen enkel systeem is in alle opzichten betrouwbaar, meent hij, en hij noemt "A. Desbarolles, Madame de Thebes, Cheiro, Comte en St. Germain,

¹⁰⁴ Van Raalte, 'Menschen en hun handen', 364-366.

¹⁰⁵ G., 'Chiromantie', 398-399. Ook al noemt de auteur, de predikant Johannes H. Gunning (1858-1940), Julius Spier niet, het is duidelijk dat Spier de inspiratiebron was voor het stukje. In de alinea "Amst. Juni 1934" legt Gunning een en ander uit over de beginselen van de handleeskunde. Daarbij geeft hij onder meer aan dat de rechterhand "meer uitsluitel [geeft] over uw verleden en familieomstandigheden, de linkerhand meer over uw toekomst en persoonlijke aangelegenheden" en stelt dan de vraag "Is dat nu a l l e m a l onzin?" Zijn antwoord hierop: "Welneen! (...) Maar al de v o o r s p e l l i n g e n, die men er uit haalt, zijn pure fantasie" (G., 'Chiromantie', 399). De redactie van *Eigen Haard* besloot een artikel van Issberner-Haldane uit 1931 opnieuw te publiceren (Anoniem [& Issberner-Haldane], 'Chiromantie', 380-382).

¹⁰⁶ Anoniem, 'Julius Spier: Chirologie een methode voor diagnoses', *Het Vaderland*, 10 oktober 1934.

¹⁰⁷ Advertentie in *Het Vaderland*, 5 juni 1934.

Isherner-Haldane, Noël Jacquin, Naval, Ida Ellis en anderen tot Julius Spier”.¹⁰⁸ Elk chiologisch systeem dat wordt getoetst, vertoont “e r n s t i g e vergissingen”, met name op het vlak van de “tijdsberekenningsmethode van verleden en toekomstige gebeurtenissen”.¹⁰⁹ Wat Alberts bij Spier feitelijk aanvecht, is Spiers stelling dat handlijnen kunnen veranderen. Dit zou op een observatiefout van Spier berusten. Om deze mening te onderbouwen, verwijst Alberts naar de dactyloscopie, de studie van duim- en vingerafdrukken, waarvan de politie inmiddels tientallen jaren gebruik maakt. Identificatie van personen op basis van vingerafdrukken zou onmogelijk zijn wanneer het lijnenpatroon op de vingertoppen aan verandering onderhevig is. Na de lezing in Pulchri Studio volgen begin juli en in september 1934 nog twee advertenties. De “Chiro-psycholoog” Alberts valt te consulteren voor een handanalyse en voor “paedag. [pedagogische] e.a. adviezen” om vervolgens uit het handleeskundig milieu te verdwijnen.¹¹⁰

Spier keert na zijn eerste lezingenronde in Nederland eind december 1934 terug naar Den Haag en Arnhem. In beide steden is hij in het begin van het nieuwe jaar voor meerdere dagen voor consulten beschikbaar. Jet Rümke organiseert een cursus en werkt verschillende protocollen uit.¹¹¹ Nieuwe lezingen volgen op vrijdag 29 maart 1935 (Pulchri Studio, Den Haag) en woensdag 9 december 1936 (Maison André, Arnhem).¹¹² Van eind mei tot begin juni 1936 bezoekt Spier Jet Rümke opnieuw en is hij wederom beschikbaar voor consulten. Het jaar daarop is hij in december 1937 in Arnhem en Bilthoven bereikbaar om dan, afgaande op advertenties, verstek te laten gaan totdat hij zich in 1939 in Nederland heeft gevestigd.

Dinsdag 9 januari 1940 spreekt Spier in Diligentia. Krap twee maanden later vindt de eerdergenoemde lezing van Mary de Graaf plaats in café Riche voor het gezelschap van Eugen Greven. De uitgever Johan van Tricht stuurt de psychochioloog waarschijnlijk het stukje uit de krant over de voordracht van De Graaf. Deze brief is verloren gegaan, maar niet het antwoord van Spier:

Besten Dank fuer Ihr Schreiben vom 1 diese Monats [1 maart 1940] mit dem Bericht ueber den Vortrag von Frau de Graaf, von der ich noch nie etwas gehoert habe. Die Kritik aus dem ‘Vaterland’ hatte ich ueberdies schon von anderer Seite erhalten.¹¹³

¹⁰⁸ Anoniem, ‘Handleeskunde: Lezing Joh. C.P. Alberts in Pulchri Studio’, *Het Vaderland*, 8 juni 1934. De spelfouten in de namen zijn waarschijnlijk door de verslaggever gemaakt. Over Comte C. de Saint-Germain (Edgar de Valcourt Vermont, 1846–1909), zie onder meer Gettings, *The book of the hand*, 208.

¹⁰⁹ *Ibidem*.

¹¹⁰ Advertenties in *Het Vaderland*, 2 juli 1934; *Theosophia* 42(9), 1934, 260.

¹¹¹ Zie § 11.1 noot 14; Bijlage 1, tabel 2, nrs. 7, 8, 17, 18 en 19.

¹¹² Anoniem, ‘Julius Spier in den Haag: Een onderhoud met den bekenden “Hand-lezer”’, *Haagsche Courant*, 28 maart 1935; *Id.*, ‘De hand spiegel der ziel: Voordracht van Julius Spier’, *Arnhemsche Courant*, 10 december 1936; Bijlage 1, tabel 2, nrs. 18 t/m 27.

¹¹³ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 8 maart 1940 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Het krantenbericht over de lezing van Mary de Graaf zal zijn geweest: Anoniem, ‘Over handvormenkunde en haar wetenschappelijke beteekenis: Gezelschap voor filosofie en parapsychologie’, *Het Vaderland*, 28 februari 1940. Spier stuurde zelf een kopie mee van het verslag van zijn lezing in Den Haag: Anoniem, ‘Psychologische verklaring van de hand: Julius Spier vertelt’, *Het Vaderland*, 10 januari 1940.

Alhoewel Spier niet eerder van Mary de Graaf heeft gehoord, zal zij wel van of over hem hebben gehoord en op de hoogte zijn geweest van zijn methode van handlezen. Tijdens haar voordracht in Den Haag – en enkele maanden later in een artikel –, benadrukt De Graaf het verschil tussen de oude vorm van handlezen, chiromantie, en de nieuwe, wetenschappelijke benadering, chirologie. De chirologie kan de karakterstructuur, talenten, neigingen en gebreken van een persoon in kaart brengen; inzicht hierin zou behulpzaam kunnen zijn bij de opvoeding en beroepskeuze van het kind.¹¹⁴ De bronnen waaruit De Graaf put en die zij ter referentie in het artikel opneemt, zijn *Wissenschaftliche Handlesekunst* van Issberner-Haldane, *The laws of scientific handreading* van William Benham, *Cheiro's language of the hand* en *The hand of man* van Noel Jaquin. Geen van deze invloedrijke handlezers neemt zo nadrukkelijk afstand van de chiromantie als Spier. Het is daarom aannemelijk dat De Graaf dit punt van Spier heeft overgenomen.

Als laatste aanwijzing dat Spier in Nederland als een belangrijke handlezer wordt gezien, moet zijn bijdrage aan een naslagwerk worden genoemd. Terwijl Van Tricht zich inspant om Spiers manuscript uitgegeven te krijgen, vraagt hij aan Spier of hij een stukje wil schrijven over handleeskunde voor een nieuw uit te brengen encyclopedie. Het komt Van Tricht “sehr erwünscht vor” dat Spier het verschil tussen chirologie en chiromantie bespreekt en op zijn eigen, nieuwe methode wijst.¹¹⁵ Vanzelfsprekend geeft Spier graag aan dit verzoek gehoor. Met als gevolg dat het lemma Handlijnkunde in *Het Nieuwe Zoeklicht* (1940) een sterk op de chiroloog toegesneden tekst is geworden, met onderaan de verwijzing naar het niet verschenen “Julius Spier, *Kinderhände, Lehrbuch der Psychochirologie*, Zürich, 1940”.¹¹⁶

10.7 Voor zijn boek-in-wording verzamelt Philip Meerloo handafdrukken van bekende landgenoten

Tot het Nederlandse handleesmilieu behoort tot slot de eerdergenoemde Philip Meerloo. De uitgever Van Tricht vraagt Spier in de zomer van 1939 naar deze handlezer. Of Spier weet dat een zekere “Doktor Meerloo” in Amsterdam de chirologie beoefent?¹¹⁷ Van Tricht heeft van twee personen gehoord dat Meerloo hen een treffende analyse heeft gegeven. Spier reageert per ommekeer: “Van Meerlo [sic] (nicht Doktor) in A. ist mir bekannt, leider nur von sehr ungünstige Seiten: er sagt wahr und wendet die alte Chiromantie in der Weise an, die ich so bekämpfe.”¹¹⁸

¹¹⁴ Mary de Graaf, ‘De handen van onze kinderen’, *Het Kind* 41(10), 1940, 221-225. Zie Bijlage 4, nr. 14.

¹¹⁵ Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 29 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

¹¹⁶ [Spier], ‘Handlijnkunde’, 235 (herdruk in 1957, deel 5, p. 183).

¹¹⁷ Brief van Johan van Tricht aan Julius Spier, 24 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag).

¹¹⁸ Brief van Julius Spier aan Johan van Tricht, 27 juli 1939 (archief Literatuurmuseum, Den Haag). Meerloo is abusievelijk opgenomen in de lijst van Joodse artsen overleden tussen 1940-1945 (J.H. Coppenhagen, *Anafiem gedoe’iem: Overleden joodse artsen uit Nederland 1940-1945*, (M.J. van Lieburg, inleiding, redactie), Rotterdam: Erasmus Publishing, 2000, 1).

Vermoedelijk is Spier op de hoogte van Meerloo via Jet Rümke-Everts. Zij heeft Meerloo in augustus 1937 en op 31 maart 1939 bezocht. Ze is naar hem toegegaan om een vergelijking met Spier te hebben en “als aanspreekpunt omdat hij lasterpraatjes over Spier verkocht”, aldus het verslag dat ze over beide sessies schrijft.¹¹⁹ De afdrukken van haar linkerhand en -duim heeft Rümke-Everts mee naar huis gekregen. Adri Holm is ook voor een consult bij Meerloo geweest, nota bene op dezelfde dag dat Hillesum voor het eerst bij Spier komt.¹²⁰ En Liesl Levie gaat naar hem toe, maar het motief van haar bezoek is onbekend.¹²¹

Met zeventien of achttien jaar is Meerloo, zonder diploma van de middelbare school op zak, eerst gaan varen en daarna in de leer gegaan bij zijn vier jaar oudere broer die in de zuidvruchtenhandel is gerold. Om het vak onder de knie te krijgen, wordt Meerloo naar Brazilië en Spanje gestuurd. Erg succesvol is het allemaal niet. Tot in Andalucië een oude zigeunervrouw hem de handen leest. Deze ontmoeting brengt Meerloo ertoe zich serieus in de leer van de handen te gaan verdiepen. Zo ontdekt hij wat hij wil worden: handlezer. Meerloo vestigt zich in Amsterdam, leest en verzamelt alle boeken waar hij de hand op kan leggen, en bergt vervolgens alle boeken weer op omdat ze voor hem onbruikbaar zijn. Hij besluit zelf onderzoek te gaan verrichten. Van duizenden mensen bestudeert Meerloo met name de rechterhand en de duimafdruk.¹²² Er zijn ruim zevenhonderd handafdrukken van zijn omvangrijke verzameling bewaard gebleven.

Net als Spier is Meerloo autodidact. Uit diverse door hem samengetelde literatuurlijsten kan worden afgeleid dat hij breed is geïntereerd. Psychologie, parapsychologie, astrologie, dromen, magnetisme, theosofie, occultisme: het maakt in zijn optiek allemaal deel uit van de nieuwe wetenschappelijke werkwijze van de handleeskunde. Ondertussen verandert hij, ter onderscheiding van een neef die dezelfde naam draagt, zijn naam in Ph. Leonard van Meerloo en probeert hij als chiroloog voet aan de grond te krijgen. Het Hoofdbureau van Politie in Amsterdam, aan wie Meerloo zijn diensten aanbiedt, stuurt hem een afwijzend bericht. Artikelen die Meerloo naar *Mensch en Kosmos* zendt, acht de redacteur ongeschikt voor publicatie.¹²³ Daarop schrijft Meerloo een brief aan Lena de Beer van boekhandel Synthese in Den Haag. Hij maakt haar handafdrukken en zij brengt hem in contact met de redactie van *Astrologische Wereldschouw*. Henri de Famars Testas en Jac. Mieremet lezen twee teksten van Meerloo. Eén tekst achten ze geschikt, maar deze is uiteindelijk nooit in het astrologische bulletin geplaatst. Rond kerst 1937 lukt het de chiroloog om een lezing georganiseerd te krijgen

¹¹⁹ Uit het verslag van de twee sessies dat Rümke-Everts zelf naderhand schreef. De handafdruk van de linkerhand van beide sessies zijn ook bewaard (archief Paulien Bom-Bos).

¹²⁰ De handafdruk van Adri Holms linkerhand en -duim is bewaard (archief Philip Meerloo).

¹²¹ Hillesum, *Het Werk*, 318 (28 maart 1942). Vergelijk Alexandra Nagel, ‘Etty Hillesum en de Joods-Amsterdamse toneelwereld,’ in: Smelik et al., *Etty Hillesum en de contouren van haar tijd*, 167-190, 180.

¹²² In een schrijven d.d. 24 januari 1938 claimde Meerloo meer dan vijfduizend handafdrukken te bezitten (archief Philip Meerloo).

¹²³ Meerloo had handafdrukken gemaakt van dr. Herman Wolf (1893–1942), de redacteur van *Mensch en Kosmos*. De chirologie van Meerloo zou in principe aansluiting hebben moeten kunnen vinden bij dit blad, waar de nadruk lag op “mystiek, spiritualisme, theosofie en aanverwanten stromingen” (Paul Scheffer, *Alles doet mee aan de werkelijkheid*, Amsterdam: De Bezige Bij, 2013, 177).

in het Parkhotel te Amsterdam. Een half jaar later komt een radio-interview met hem tot stand, uitgezonden op 18 juni 1938 door Phohi (Philips Omroep Holland Indië).¹²⁴

Al die tijd koestert Meerloo het plan om een boek te schrijven. Het moet een algemene inleiding worden op de chirologie en een boek dat de waarde van het vakgebied uitlegt. Een en ander wil hij aanschouwelijk maken door middel van handafdrukken. Met dit plan voor ogen, benadert Meerloo een groot aantal artiesten, musici en andere indertijd bekende personen, met het verzoek of zij toestemming willen geven voor het gebruik van hun handafdruk. Verschillenden hebben hem al eens bezocht. Van hen bezit hij al een handafdruk.¹²⁵ Op enkelen na, die geen belangstelling hebben,¹²⁶ geeft het merendeel van de 'beroemdheden' Meerloo toestemming om het materiaal te gebruiken.¹²⁷ Onder hen bevindt zich de schrijfster van populaire meisjesboeken, Cissy van Marxveldt. Zij heeft enige tijd samen met haar vriendin Jo Woutman van Meerloo les in het handlezen.¹²⁸ Aan de kunstenaar Pam Rueter richt Meerloo het verzoek of hij de illustraties voor zijn rekening wil nemen.¹²⁹ En hij vraagt aan de parapsycholoog Tenhaeff of deze een voorwoord voor zijn werk wil schrijven. In december 1936

¹²⁴ De redacteur van het *Algemeen Handelsblad*, Robert H.J. Kiek (1915–1964) liet tussen 1937 en 1939 vier keer zijn handen door Meerloo bestuderen. Kiek hielp bij de organisatie van de lezing in het Parkhotel en voerde het radio-interview met Meerloo (Rob H.J. Kiek, "De taal der handen": Een tweegesprek', *AVRO Radio Bode* 11(23), 1938, 14; afschriften van de correspondentie met Kiek en het typoscript van het interview bevinden zich in het archief Philip Meerloo).

¹²⁵ Begin 1937 stuurde Meerloo bijvoorbeeld een brief naar de cellist en conservatoriumdocent Rafael Saul Lanes (1902–1947) met het verzoek of hij Lanes' handafdruk mocht gebruiken voor het boek-in-wording (Alexandra Nagel, 'Nicolaas Maesstraat 137-II, Amsterdam', Frits Rijksbaron, Esther Shaya & Gert Jan de Vries (redactie), *Joodse Huizen 5: Verhalen over vooroorlogse bewoners*, Amsterdam: Gibbon, 2019, 108–113). Vergelijkbare verzoeken stuurde hij aan de zangeres Topy Glerum (1910–1977), actrice Theo Mann-Bouwmeester (1850–1939) en de schilderes Lizzy Ansingh (1875–1959).

¹²⁶ Afwijzend op Meerloo's verzoek reageerden onder meer Meerloo's neef, de psychiater Jacques Tas (1892–1978) en zijn zwager, de hoffotograaf Franz Ziegler (1893–1939).

¹²⁷ Toestemming verleenden onder meer de componiste en pianiste Henriëtte Bosmans (1895–1952), artiest en liedjesschrijver Hens Clinge Doorenbos (1884–1978), schrijver Antoon Coolen (1897–1961), schrijver en regisseur August Defresne (1893–1963), fotograaf Godfried de Groot (1894–1963), pianist en componist Gerard Hengeveld (1910–2001), cellist en concertmeester Richard Heuckeroth (1885–1960), acteur Paul Huf (1891–1961), cabaretier Wim Kan (1911–1983), zangeres en actrice Greta Keller (1903–1977) uit Oostenrijk, actrice Charlotte Köhler (1892–1977), dirigent J. Willem Mengelberg (1871–1951), schilder Martin Monnickendam (1874–1943), acteur Joan Remmelts (1905–1987), schrijver Arthur van Schendel (1874–1946), illustrator Jo Spier (1900–1978), dichter Felix Timmermans (1886–1947) uit Vlaanderen, revuester en comédienne Corry Vonk (1901–1988) en violist Louis Zimmermann (1873–1954).

¹²⁸ Cissy van Marxveldt (pseudoniem van Setske Beek-de Haan, 1889–1948) was 3 december 1936 bij Meerloo geweest voor een consult. Op 4 februari 1939 schreef zij hem een briefje dat ze geen tijd meer had om met haar vriendin, Johanna Woutman-Hissink (1890–1960), lessen te volgen. Wellicht was Van Marxveldt geïnspireerd om zelf te leren handlezen door een andere vriendin, de kinderboekenschrijfster Emilie (Emmy) Belinfante-Belinfante (Amsterdam, 23 maart 1875 – Theresienstadt, 25 september 1944). Emmy Belinfante was "een vurig beoefenaarster" van het handlezen en las veel kennissen "hun deugden en ondeugden uit de lijnen van de hand" (Johan Koning (redactie), 'Karacterschets Emmy Belinfante-Belinfante', *De Hollandsche Revue* 31(16), 1926, 656–662, 662). Gezien de typische Spier-uitspraak "[d]e hand is de spiegel van de ziel", die Van Marxveldt bij haar door Meerloo gemaakte handafdruk schreef, kan het zijn dat Van Marxveldt over Spier en zijn werk had gehoord.

¹²⁹ Op 15 december 1936 en 8 mei 1937 analyseerde Meerloo de handen van Pam G. Rueter (1906–1998).

maakt Meerloo handafdrukken van Tenhaeff, maar na een aanvankelijke toezegging trekt deze zijn belofte om zo'n woord vooraf te schrijven terug.

Hoewel velen Philip Meerloo consulteren en diverse mensen hun medewerking aan het manuscript-in-wording verlenen, is het moeilijk voor hem om zich een positie te verwerven. Meerloo klaagt dat mensen liever naar een kaartlegster gaan dan een chirolloog. Overigens klopt Julius Spiers kritische opmerking dat zijn vakgenoot aan toekomst voorspellen doet. Getuige de handgeschreven notities bij handafdrukken en brieven, is menigeen lovend over de deskundigheid van Meerloo. Soms ontvangt hij een bevestiging wanneer een voorspelling is uitgekomen.¹³⁰ Dit verhindert niet dat hij meermaals gekrenkt is en verdedigend reageert op berichten waarin een cliënt aangeeft dat een voorspelling niet is uitgekomen.

Als gevolg van alle tegenslagen schuift de verschijningsdatum van het boek steeds op. De oorlog en de toenemende marginalisering van de Joden in de samenleving spelen Meerloo parten. Zijn volharding ten spijt is het manuscript nooit voltooid. Buiten medeweten van zijn vrouw is Meerloo actief geworden in het verzet. In oktober 1942 moet hij zich bij de politie melden, daarna is hij nooit meer thuisgekomen. Veel van zijn handleeskundige nalatenschap heeft, tot ik er belangstelling voor toonde, decennialang bijna onaangeroerd in dozen opgeslagen gelegen (Bijlage 4, nr. 29).

Vanaf het moment dat de nazi's in Nederland aan de macht zijn, raakt de samenleving ontwricht. Dit heeft ook gevolgen voor de ontwikkeling van de handleeskunde. De prille imago-verbetering van het handlezen in de jaren dertig lijkt tijdens de oorlog weer verloren gegaan.¹³¹ De prominente handlezers verdwijnen uit beeld. Holsboer verhuist naar Nederlands-Indië. Louis Rosenstein en Philip Meerloo worden omgebracht. Spier overlijdt. Edgar Hirsch duikt onder. Mary de Graaf wordt weduwe en staat alleen voor de zorg van twee kinderen.

Na 1945 is het handlezen onder het grote publiek weer net zo negatief beladen als vóór het interbellum. Maar zoals al eeuwenlang het geval is: de belangstelling voor het handlezen blijft. Ondanks een breuk in het tijdsgewricht blijkt er zelfs sprake van continuering van de vooroorlogse handleeskundige kennis. In 1946 verschijnt *Leerboek der handlijnkunde* (1935, herdruk in 1940) van Ch. Mant opnieuw. In hetzelfde jaar komt ook Djorghi's *Verborgen*

¹³⁰ Zie onder andere de correspondentie met de keel-, neus- en oorarts Leonard B.W. Jongkees (1912–2002), 25 februari 1939 en 27 december 1941. Uit de notitie van de concertpianiste Olga Moskowsky-Elias (1899–1943) bij haar handafdruk van 20 september 1938: "Voor de tweede maal overtuigde U mij van uw groot inzicht en diepgaande karakterstudie" (archief Philip Meerloo).

¹³¹ De nazi-ideologie en de soms onverwachte uitwerking daarvan (zie § 9.7), kreeg in Nederland gestalte in het leven van de Duitser Franz Conrad (Frank) Reusch (1898–1943). Reusch, rooms-katholiek en sinds 1933 lid van de NSDAP, zou om religieuze redenen naar Nederland zijn gevlucht. Hij omschreef zichzelf stevast als psycholoog en doorkruiste vanaf 1935 heel het land om zijn cursus 'Spreken in het openbaar' aan te prijzen en stotteraars van hun spraakgebrek af te helpen. In augustus-september 1942 werd Reusch door een journalist van *Storm*, het weekblad van de Nederlandse SS, gekritiseerd, omdat hij er ongewone denkbeelden op na zou houden en mensen zou hebben opgelicht. De journalist beschimpde Reusch met zijn "graphopsychoastrakletseologische bezigheden" als een "horoscopist en handlijnkundige" (Anoniem, 'Heraut van den volksdood', *Storm*, 28 augustus 1942; *Id.*, 'De nieuwe mensch', *Storm*, 11 september 1942; *Id.*, 'De waarachtige liefde van Franz Reusch', *Storm*, 18 september 1942).

krachten (1925, derde druk in 1932) weer uit, het boek waarin een hoofdstuk over handlezen is opgenomen. In 1952 volgt de herdruk van Edgar Hirsch' *Handen* (1935) onder de gewijzigde titel *Chirologie: Hand en karakter*. Van Miek Janssen verschijnt in 1953 een boekje over handlezen uit dat sterk is beïnvloed door hetgeen ze in 1934 van Noel Jaquin vertaalde. Herdrukken hiervan volgen in de jaren zeventig.¹³² Jack Chandu werkt na de oorlog aan de herziening van Else Parkers *Handboek der handleeskunde* (1936) dat eveneens in 1953 op de markt komt. *Karakter, toekomst en levenslot uit de lijnen van de hand* (1936) van Georg Lomer is in 1979 als facsimile herdrukt. Ook Mary de Graaf pakt haar praktijk als handleeskundige weer op (Bijlage 4, nr. 14).

Bij veel handlezers heeft zich bovendien de trend van de psychologisering van de handleeskunde voortgezet. Spiers rol in deze naoorlogse ontwikkeling wordt in de volgende twee hoofdstukken in kaart gebracht.

¹³² Miek le Conge Kleyn-Janssen, *Wat lees ik uit de hand: Ook in verband met opvoeding, misdaad, ziekte, huwelijk enz.*, Den Haag: Kruseman, [1953]; (herdruk in 1971, en in 1978 onder gewijzigde titel bij Omega Boek in Amsterdam).